

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Сватенкова Т. І., Тимошенко О. А.

Методологічні та теоретичні проблеми психології

*Навчальний посібник
підготовлений для студентів вищих
навчальних закладів III–IV рівнів акредитації,
для спеціальності – "психологія"*

Ніжин
2018

УДК 159.9.01
С24

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
(протокол № 11 від 31.05.2018 р.)

Рецензенти:

Папуча М. В. – доктор психологічних наук, завідувачий кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Мицько В. М. – кандидат психологічних наук, доцент Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Сватенкова Т. І., Тимошенко О. А.

С24 Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – 143 с.

У навчальному посібнику проаналізовано методологічний внесок знаних вчених-психологів, здійснено ґрунтовний аналіз фундаментальних методологічних проблем психологічної науки. Представлено навчальний матеріал, що дозволяє студентам узагальнити та систематизувати знання, які отримані протягом попереднього періоду. Зроблено ґрунтовний методологічний аналіз психологічної науки, здійснено виділення її ключових проблем та принципів, розкриваються особливості психології як сучасної, постнекласичної науки.

УДК 159.9.01

© Т. І. Сватенкова, О. А. Тимошенко, 2018
© НДУ ім. М. Гоголя, 2018

Зміст

Вступ.....	5
I. ВСТУП ДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ПСИХОЛОГІЇ	8
1. Загальне уявлення про методологію науки.....	8
1.1. Визначення методології науки. Поняття методу.....	8
1.2. Співвідношення понять "наука", "філософія" та "світогляд"	10
1.3. Структура та функції методологічного знання.....	13
1.4. Співвідношення методології і психології. Значення психологічного знання для методології науки.	16
Контрольні запитання	18
2. Специфіка методології психології.....	18
2.1. Особливості психологічного знання.	18
2.2. Ненаукове та наукове психологічне знання.	19
2.3. Раціональна та емпірична психологія	22
2.4. Психологія як сучасна наука.....	24
2.5. Структура і специфіка психологічних теорій	27
2.6. Практика і психологічна теорія.....	30
Контрольні запитання	36
II. РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ.....	37
3. Методологія вітчизняних і зарубіжних підходів у психологічній науці	37
3.1 Методологічна криза в психології	37
3.2 Природничо-наукова парадигма. Біхевіоризм.....	39
3.3 Гуманітарна парадигма.	42
3.4 Культурно-історична психологія Л. С. Виготського	49
3.5. Методологія діяльнісного підходу в психології.....	50
3.6. Суб'єктно-вчинкова парадигма в психології.	52
Контрольні запитання	63
4. Класична, некласична і постнекласична психологія.	63
4.1. Класична і некласична психологія.....	63
4.2. Постнекласична парадигма в психології.	70
4.3. Ознаки постнекласичної науки в сучасних психологічних дослідженнях	75

4.4. Рефлексивність сучасного наукового пізнання	76
4.5. Діалог у науковому пізнанні постнекласичної науки.....	82
Контрольні запитання	83

ІІІ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ.. 84

5. Фундаментальні методологічні проблеми психології	84
5.1. Проблема об'єктивного методу в психології.....	84
5.2. Психофізична і психофізіологічна проблема в психології.....	88
5.3. Проблема одиниць аналізу психіки	91
5.4. Проблема біологічного та соціального	97
Контрольні запитання	99
 6. Методологічні принципи психології	100
6.1. Методологічні принципи в сучасній психології.	100
6.2. Принцип детермінізму	104
6.3. Діяльнісний підхід у психології і принцип активності	105
6.4. Принцип розвитку	113
6.5. Раціоналізм як методологічний принцип	116
6.6. Принцип системності в психологічній науці	118
Контрольні запитання	135
 Література	136

Вступ

Принцип особистісного підходу розробляється у вітчизняній психології давно. У відповідності з особистісним підходом жодне з психічних явищ, будь то процес, стан чи властивість особистості, яке проявляється в діяльності, а відповідно, і сама ця діяльність, і її елементи – дії і вчинки – не можуть бути правильно зрозумілі без урахування особистісної їх обумовленості.

Методологія психології – система знань про базові засади та структуру психологічної теорії, принципи й способи здобуття знань, які відображають психічну дійсність, а також система діяльності, пов'язана з обґрунтуванням програм, логіки, методів, оцінки якості дослідницької роботи.

Ознаки належності психологічних досліджень до наукової сфери:

- характер мети (практична, пізнавальна);
- визначення спеціального об'єкта дослідження;
- використання спеціальних засобів пізнання (експериментальні, моделювання, створення гіпотез);
- однозначність термінології (головні поняття наукового дослідження).

За останній час арсенал методів психологічного впливу значно розширився. До методів активного психологічного впливу потрібно додати такі групи: методи регулювання; методи формування і спрямування поведінки та діяльності; методи психологічного забезпечення (психологічної підготовки, психічного здоров'я тощо).

Складність та багатоплановість психології зумовлює звернення до методологічних основ, проведення того методологічного аналізу, який включає знаходження відповіді на питання про предмет науки, основні методи та будову її концептуального апарату.

Виявлення методології психологічної науки для студента-психолога є актуальним та необхідним. Сучасна психологія представляє собою поєднання різних теорій і підходів, які часто суперечать одне одному. Методологічне знання необхідне для проведення змістовного аналізу різноманітних теорій і концепцій, пошуку ідей, якими одна теорія чи концепція може доповнити іншу.

До методологічних проблем психологічної науки відноситься і аналіз її основних принципів, зв'язку з іншими науками, критична оцінка результатів, оцінка рівня і перспектив розвитку психології.

Основні завдання навчальної дисципліни:

1. Засвоєння наукових знань про фундаментальні проблеми психології як науки, методологічні принципи психології, структури психологічних теорій, перспективи розвитку психології.

2. Розгляд найвідоміших теорій сучасної психології, формування у студентів загального уявлення про специфіку методології психології.

3. Формування у студентів науково обґрунтованої позиції щодо співвідношення методології та психології.

4. Ознайомлення студентів із структурою та функціями методологічного знання і його значення для психології, рівнями методологічного знання.

5. Оволодіння основами методологічного аналізу структури і специфіки психологічних теорій, особливостей теоретичної психології.

Вимоги до знань та вмінь:

Студент повинен **знати:**

- загальні методологічні принципи психології, співвідношення методології і психології.

- структуру та специфіку психологічних теорій, види психологічного знання.

- основні методологічні підходи класичної, некласичної та постнекласичної психології.

Студент повинен **уміти:**

1. Охарактеризувати особливості методології психології.

2. Проаналізувати структуру та специфіку психологічних теорій.

3. Пояснити підстави розрізнення теоретичної та практичної психології.

4. Виділяти фундаментальні теоретичні та методологічні проблеми психології.

Вимоги до письмових звітів та усних доповідей

Загальні вимоги

Письмові звіти студентів мають оформлятися на комп'ютері, набиратися на окремих листках формату А4 (текст з однієї сторони), підшиватися за допомогою діркопробивача або степлера в теку, окрему для кожного студента (прохання не вкладати звіти у файли), та відповідати таким основним вимогам:

- відповідність усім структурним та змістовим вимогам, зазначеним у плані семінарського заняття;

- наявність титульної сторінки із назвою звіту та інформацією про його виконавців;

- виклад державною мовою;

- акуратне оформлення без помітних виправлень та інших технічних недоліків.

Загальні вимоги

Усні виступи мають розкривати зміст висвітлювального питання, теми, проблеми, що обговорюється, та відповідати таким основним вимогам:

- Логічна послідовність викладу думок. Кожна думка має логічно пов'язуватися з попередньою таким чином, щоб не викликати смислових непорозумінь.

- Точність мовлення полягає в найповнішому викладі матеріалу з найоптимальнішим використанням мовних засобів, використанні усталених понять та термінів.

- Логічний наголос як виділення за допомогою голосу та пауз найважливіших понять.

- Дотримання норм української мови.

- Адекватна манера мовлення. Мовлення має бути чітким, виразним, впевненим, однак позбавленим зайвої експресії.

- Підкріплення різноманітним ілюстративним матеріалом: схемами, таблицями, відео- та аудіозаписами тощо.

I. ВСТУП ДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ПСИХОЛОГІЇ

1. Загальне уявлення про методологію науки

1.1. Визначення методології науки. Поняття методу.

Методологія – це вчення про загальні точки зору, з яких повинен виходити дослідник психічної природи "Я" людини, про правила, яких він повинен дотримуватися в дослідженні, та про засоби, якими він має користуватись. Методологія базується на своєрідності предмета науки. Методологічні принципи психології є водночас певним баченням її предмета і шляхів його дослідження. Зрозуміло, що методологічні принципи, наприклад, гуманістичної психології, психоаналізу або ж біхевіоризму істотно відрізняються. Кожен напрямок має свої методологічні засади, які, незалежно від ступеня їх усвідомлення вченими, визначають способи розв'язання психологічних проблем. Останні є предметом психологічного аналізу, у якому методологічні принципи відіграють роль засобу. Отже, результатом аналізу буде психологічне пояснення – розв'язання проблеми, висловлене за допомогою відповідної системи психологічних понять і категорій. Якщо таке пояснення досягає рівня необхідного узагальнення, відповідає критеріям повноти, несуперечливості, прогностичності тощо, то воно набуває вигляду психологічної теорії.

Методологія (грец. – *μεθοδολογία* – вчення про метод) – сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в науці; вчення про методи пізнання та перетворення дійсності [120, 371]. Основу методології складає мислення та світогляд як операційне середовище самодисципліни та роботи з інформацією, моделями, алгоритмами.

Методологія – вчення про метод діяльності як такий, включає принципи, методи діяльності й знання, що відображує їх. Складається з методології пізнання, методології практичної цільності та методології оцінки (аксіометодології).

Можна виділити такі варіанти структурного розуміння методології в сучасній науці:

1. Методологія – це певна сукупність філософських методів пізнання. До неї входять: індуктивний метод Френсіса Бекона, раціоналістичний метод Рене Декарта, діалектичний метод Сократа, Георга Гегеля, Карла Маркса, феноменологічний метод Едмунда Гуссерля, системний метод Людвіга фон Берталанфі, Уільяма Ешбі, Толкотта Парсонса тощо. Методологія в цьому разі підноситься до небес філософської методології, із неї виключається величезний пласт конкретних методів і прийомів[118, 293].

2. Методологія розглядається як система методів пізнання, зокрема й конкретних. Вона уявляється у вигляді певного арсеналу методів діяльності.

Недоліки такого підходу полягають у тому, що методологія, з одного боку, звужується до розуміння тільки методів і тільки методів пізнання. Тут виключається методологічна роль принципів, теорій і парадигм. З іншого боку, методологія в цій транскрипції стосується тільки пізнавальної діяльності. Насправді діяльність характеризується принаймні трьома її різновидами: пізнавальною, практичною та оцінною, які взаємно доповнюють один одного в реальній життєдіяльності. Немало важить і те, що навіть якщо методологію зводити до системи методів, то викликає сумнів застосування до неї терміна "система". Найімовірніше, ідеться про сукупність методів, а не про організовану систему, у якій всім процесом еволюції було б визначено наперед місце кожного методу в їхній сукупності [109, 719].

3. Методологія – це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів. Поняття "методологія" має два основних значення: по-перше, це – система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це – вчення про цю систему, загальна теорія методу [119, 241].

4. Методологія – це система принципів наукового дослідження; вчення про науковий метод пізнання законів природи за допомогою сукупності методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [53, 762].

5. Відповідно до системно-діяльнісного підходу методологія досліджує взаємообумовленість, взаємозв'язок і залежність систем знань та систем діяльності [58, 82].

Метод (від грец. μέθοδος – "шлях крізь") – систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певну задачу чи досягти певної мети; поняття тотожне алгоритму дій і технологічному процесу [86, 183].

Сьогодні під методом розуміють особливий спосіб або систему способів, застосовані до будь-якої науково-практичної діяльності. Жоден спосіб не є повноцінним і завжди реалізується в сукупності, проте саме за особливостями окремого способу відрізняють і систематизують методи. Скоро алгоритм може відрізнитися в одному особливому етапі за окремими ознаками дії, інструменту чи технологічним особливостям процесу, це виливається в значне розмаїття методів, які можна звести до основних або навіть основного.

Розрізняють такі групи методів:

- методи, засновані на дослідженні, знаннях та інтуїції спеціалістів: метод "мозкового штурму", метод "сценаріїв", метод експертних оцінок, метод "Дельфі", морфологічний метод, метод ділових ігор;
- методи формалізованого представлення систем: аналітичні, статистичні, теоретико-множинні, логічні, лінгвістичні, семіотичні, графічні, структурно-лінгвістичні, моделювання, імітаційно-динамічні моделювання;

- комплексні методи: комбінаторика, ситуаційне моделювання, типологія, графо-семіотичне моделювання, методи дослідження інформаційних потоків.

1.2. Співвідношення понять "наука", "філософія" та "світогляд".

Наука – сфера діяльності людини, спрямована на отримання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи або суспільства тощо) нових знань про навколишній світ[94, 3].

Основою науки є збирання, оновлення, систематизація, критичний аналіз фактів, синтез нових знань або узагальнень, що описують досліджувані природні або суспільні явища та (або) дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг.

Наука як соціально значуща сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення й використання теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність, є складовою частиною духовної культури суспільства. Поняття "наука" включає в себе як діяльність для здобування нового знання, так і результат цієї діяльності – суму набутих у наш час наукових знань. Термін "наука" вживають також для позначення окремих галузей наукового знання. Наука характеризується доцільно орієнтованою (суспільними завданнями й потребами, певними стратегіями наукового пошуку) творчою діяльністю з постановки, вибору й розв'язання проблем духовного й практичного освоєння світу.

Основне завдання науки – виявлення об'єктивних законів дійсності, а її головна тема – істинне знання. Критеріями науковості, які відрізняють науку від інших форм пізнання є [115, 85]:

- об'єктивність,
- системність,
- перевірність,
- орієнтація на передбачення,
- суворота доказовість,
- обґрунтованість і достовірність результатів.

Історично наука виокремилася із філософії. Відтоді між наукою і філософією триває війна і співпраця. Методами філософії є рефлексія та герменевтика. Науковці теж рефлексують над власною методологією, але роблять це в рамках наукового методу. Фундаментальні питання пізнання, наприклад, питання про критерій істини, залишаються в царині філософії.

Одним із розділів філософії є філософія науки. Філософія науки запропонувала загальні принципи, за якими можна проводити перевірку наукових теорій – принцип верифікації та принцип фальсифікації. Ці принципи значною мірою сформулювали мислення сучасних науковців.

Філософія (дав.-гр. φιλοσοφία, дослівно: любов до мудрості) – особлива форма пізнання світу, що виробляє систему знань про фундаментальні принципи буття людини, про найзагальніші суттєві характеристики людського ставлення до природи, суспільства та духовного життя у всіх його основних проявах [118, 13]. Також під філософією розуміють форму людського мислення, теоретичну форму світогляду.

Своїм основним завданням філософія має встановлення перших, основних істин, які слугують першопочатком або принципами для інших істин. Як наука, філософія встановлює свої істини шляхом дослідження й доведення. Тобто філософія прагне раціональними засобами створити гранично узагальнену картину світу й місця людини у ньому, досліджуючи пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне й естетичне ставлення людини до світу.

Серед основних функцій філософії, що мають як індивідуально-особисте, так і суспільне значення, традиційно виділяють [109, 57]:

- світоглядна – філософія допомагає людині знайти й обґрунтувати свої життєві орієнтири, з'ясувати зміст і значення життєвих пріоритетів та цінностей;
- пізнавальна – завдяки дослідженню загальних проблем пізнання філософія озброює людину орієнтирами в пізнавальній діяльності, критеріями та ознаками правильного руху на шляху до надійних, достовірних знань;
- логічна – філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції у міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах;
- соціально-адаптивна – філософія допомагає зорієнтуватися у складних, строкатих, розмаїтих проявах суспільного життя і виробити власну соціальну позицію;
- критична – проявляється в опозиції філософії до емпіричної дійсності, до світу повсякденної реальності, руйнуванні звичних стереотипів та забобів, пошуку шляхів до більш удосконаленого, людяного світу;
- виховна – філософія прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів.

Світогляд – сукупність переконань, оцінок, поглядів та принципів, які визначають найзагальніше бачення та розуміння світу й місце особистості у ньому, а також її життєві позиції, програми поведінки та діяльності [10, 231]. Світогляд людини зумовлений особливостями суспільного буття та соціальними умовами.

Світогляд тісно пов'язаний з філософією, хоча поняття світогляд ширше. Філософія визначає себе як теоретичний світогляд. Світогляд властивий кожній людині, незалежно від того, чи є він раціонально усвідомлений. Основою для світогляду можуть бути, наприклад, міфи.

Передусім світогляд – це процес чуттєво-практичного ставлення людини до світу.

Український учений Олександр Костенко визначає світогляд як властивий свідомості людини спосіб "бачення"[79, 111]. Цей спосіб "бачення", як інструмент для пізнання речей і вирішення різноманітних проблем, людина вибирає для себе, вирішуючи так зване "основне питання світогляду", що формулюється таким чином: "Яка роль волі і свідомості людини у світі, що існує за законами Природи?". Розрізняють такі види світогляду[там же]:

- міфологічний – для поглядів властивий синкретизм, тотемізм, фетишизм, магія тощо;
- релігійний – особлива форма усвідомлення світу, в основі якої замість обґрунтування і доказів лежить одкровення;
- науковий – усвідомлення світу через отримання істинних знань, відкриття об'єктивних законів світу і передбачення тенденцій його розвитку;
- мистецький – форма суспільної свідомості, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів;
- філософський – форма пізнання світу, що вивчає найзагальніші суттєві характеристики й фундаментальні принципи реальності та пізнання, буття людини, відносин людини і світу.

Розглянуті характеристики та різновиди світогляду дозволяють помітити, що філософія постає певним видом світогляду: у наведених вище класифікаціях філософія фігурує як світогляд певного рівня, а це значить, що, хоча всі люди мають світогляд, проте далеко не кожна людина прилучена до філософії і, відповідно, не кожна людина виходить на її рівень у своїх світоглядних орієнтуваннях.

Цей рівень, на якому розгортається філософське осмислення світу і людини, називається теоретичним. Звідси випливає, що в найпершому визначенні філософія постає як теоретична форма світогляду.

Теорія відрізняється від практики та простого міркування тим, що вона аналізує певні явища через поняття, чітко визначені терміни, на засадах певних законів чи їх необхідних внутрішніх зв'язків, тобто теорія постає перш за все аналітико-синтетичною інтелектуальною діяльністю. Значить, філософствувати – це не просто думати про світоглядні проблеми, а усвідомлювати їх необхідність, їх зв'язки, їх сторони, характеристики та складові, виражені через певну термінологію.

Звідси впливають основні аспекти взаємозв'язку філософії та світогляду [74, 82]:

філософія є різновидом світогляду, тобто вона є частиною світогляду, проте частиною особливою;

як теорія світогляду, філософія концентрує світогляд, зосереджується на найважливішому в ньому; це позначається в літературі у такий спосіб – "філософія є теоретичним ядром світогляду".

З іншого боку, можна висловити і прямо протилежне твердження – світогляд є частиною філософії, і це в тому сенсі, що за широтою постановки та вирішення питань, за ступенем їх розробленості філософія є безумовно ширшою за світогляд.

Світогляд у цілому постає духовним ґрунтом для виникнення та розвитку філософії, і філософія не вигадує свої проблеми, вона бере їх із життя, із живого функціонування світоглядних уявлень людини, проте підносить їх на вищий рівень осмислення, вираження та розв'язання.

1.3. Структура та функції методологічного знання.

Термін "методологія" походить від грецького "methodos" (шлях пізнання, дослідження) та "logos" (поняття, вчення). Цим терміном, як зазначено у психологічному словнику, позначають "систему принципів і способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про таку систему" [119, 273].

Для науки основне призначення методологічного знання полягає в тому, що воно виконує рефлексивну функцію, тобто функцію інтелектуального засобу, яке дозволяє вченому чи практику вийти в рефлексивну позицію і усвідомити свої пізнавальні засоби й адекватність їх застосування. Виділяють два види методологічного знання: дескриптивну й нормативну методологію. Дескриптивна методологія включає дослідження, що мають характер ретроспективного аналізу вже існуючих процесів наукового пізнання. Такий методологічний аналіз виконує декілька функцій для розвитку наукового пізнання:

1. Каталізацію, стимулювання процесу наукового пізнання. Така функція здійснюється за рахунок критичного осмислення ідей, що є в культурі, аналізу існуючих наукових теорій і концепцій.

2. Організацію і структурування наукового знання як цілого за рахунок його інтеграції і синтезування, за рахунок розробки загальнонаукових засобів і форм пізнання загальнонаукових категорій, методів, підходів, виділення філософсько-світоглядних принципів пізнання.

3. Вироблення стратегії розвитку науки, оцінка перспективності того чи іншого наукового напрямку [57].

Нормативна методологія виконує в науці роль приписів і норм, спрямованих на рішення організаційних проблем науково-дослідницької діяльності. Вона виконує три основних функції: забезпечує правильність постановки проблеми (за формою і змістом); дає засоби для рішення вже поставлених завдань; покращує організаційну сторону дослідження.

Загалом сучасна методологія, як виявив В. В. Рибалка, виконує такі основні функції [95, 38]:

- соціокультурну, оскільки вивчає сенс наукової діяльності та її взаємозв'язок з іншими видами діяльності з позицій практики, розвитку і надбань суспільства, його матеріальної та духовної культури, ступеня розвитку тощо;
- орієнтовно-спрямовуючу, бо слугує основою вибору теоретичної та практичної діяльності;
- стимулюючу, оскільки каталізує процес пізнання, критичне осмислення ідей, що функціонують у науці, стимулює культуру мислення, розширення світогляду і формування на цій основі творчої особистості науковця;
- організаційно-структурну, бо забезпечує організацію, структурування наукового знання, його синтезування шляхом розробки системи загальнонаукових принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій;
- евристичну, яка полягає в можливості використання, переносу за певних умов принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій однієї науки в інші науки;
- прогностичну, оскільки вона відіграє певну роль у розробці стратегії розвитку науки, в оцінці перспектив певного наукового напрямку, теорії, школи, течії, на основі чого визначається найімовірніший шлях до отримання потрібного наукового результату;
- проєктивну, яка полягає в розробленні певних комплексних досліджень, в обґрунтуванні цільових програм тощо;
- інтерпретаційну, оскільки забезпечує філософську, світоглядну інтерпретацію отримуваних наукових даних;
- науково-дослідницьку, оскільки забезпечує визначення об'єкта і предмета наукової діяльності, їх співвідношення.

Методологія виконує радше конструктивну, аніж критичну функцію, коректуючи дії дослідника. На цьому етапі частіше за все включаються нові поняття, методи обробки даних та інші засоби, придатні до розв'язання поставленого завдання.

Структура методології науки за "вертикаллю" містить такі її рівні [26, 29]:

- 1) рівень філософської методології;
- 2) рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження;
- 3) рівень конкретно-наукової методології;
- 4) рівень методики і техніки дослідження, практичної діяльності.

Філософська методологія виконує роль загальної світоглядної основи для інтерпретації результатів наукової діяльності з погляду певної картини світу, здійснює конструктивну критику отриманого наукового знання – щодо його відповідності методологічній базі та логіці розвитку науки. Філософська методологія визначає постановку психологом дослідницьких і практичних

завдань, створює найбільш істотні світоглядні передумови для бачення тієї реальності, з якою має справу вчений і практик.

У минулому столітті найбільш адекватною філософською методологічною базою вітчизняної науки визначали діалектичний матеріалізм, закони діалектики.

Загальнонаукова методологія базується[74, 21]:

- на змістовних загальнонаукових концепціях (теорія еволюції Ч. Дарвіна, теорія управління в кібернетиці, концепція ноосфери П'єра Тейяра де Шардена і В. І. Вернадського тощо);
- на універсальних концептуальних конструкціях (загальна теорія систем Л. Бернталанфі);
- на логіко-методологічних концепціях (структуралізм у мовознавстві та етнографії, структурно-функціональний аналіз у соціології, системний аналіз, логічний аналіз тощо);
- на принципах логічної організації, формалізації та врівноваження наукового змісту (за допомогою таких логічних операцій, як аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, деструкція-систематизація чи класифікація).

Загальнонауковий рівень методології має міждисциплінарний характер, завдяки чому узагальнюються спільні риси наукової діяльності в різних її формах.

Конкретно-наукова методологія [79, 34] відображає принципи і методи певної наукової діяльності – відповідно до предмета конкретної дисципліни. Вона має спеціальний дисциплінарний характер, її розробляють спеціалісти певної галузі знань. Конкретно-наукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано – через рівень загальнонаукової методології. На цьому рівні методологічного дослідження філософські і загальнонаукові принципи конкретизуються і перетворюються стосовно до конкретної науки і тієї реальності, яку вона вивчає. Серед тих, хто мав великий вплив на методологію психологічної науки і практики були В.Вундт, З. Фройд, К. Левін, Л. С. Виготський, Ж. Піаже, Г. Олпорт, Дж. Келлі та інші.

Методико-технологічний рівень (рівень процедури і техніки дослідження) найбільше наближений до специфіки дослідження та перетворення предмета конкретної науки. Він пов'язаний із конкретними завданнями, методами, прийомами, процедурами, умовами наукової діяльності та, у першу чергу, із дослідницькою практикою. У психології до нього відносяться, наприклад, норми проведення експериментально-психологічних досліджень і класифікацій видів експерименту, вимог до розробки психодіагностичних методів і їх класифікації.

1.4. Співвідношення методології і психології. Значення психологічного знання для методології науки.

Як зауважує В.В. Рибалка, значення методології для психології полягає в тому, що [95, 8]:

- методологія необхідна психології для досягнення, пізнання та перетворення самого предмету психології;
- без оновлення методологічних систем психологія не здатна охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, які здобувають під час наукової психологічної діяльності;
- психолог-дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Вивчення методології психологічної науки для будь-якого психолога є актуальним і необхідним, адже сучасна психологія являє собою картату картину різнобічних підходів, що важко поєднуються між собою. Методологічне знання необхідне для проведення змістовного аналізу різних теорій і концепцій, пошуку ідей, котрими одна теорія чи концепція може вдало доповнити іншу, для співвіднесення між собою понятійних систем.

Водночас, наукова психологія має величезне значення для загальної методології на всіх її рівнях. Більш конкретної характеристики методологія психологічної науки набуває в контексті розгляду структури наукової психології та відповідного до неї методологічного простору.

За провідними проблемами, науковим апаратом, методами тощо наукову психологію можна диференціювати на даному етапі свого розвитку на три великі напрями або групи галузей – на теоретичну, прикладну і практичну психологію. Кожну з цих трьох груп диференціюють на відповідні галузі.

На онтологічному рівні методологічного простору функціонують суб'єктивно значущі правила, норми, принципи психічної діяльності самої особистості як суб'єкта власного життя, що складаються різними шляхами, мають різні джерела. Серед них найбільш значущі формуються в процесі самого життя і фіксуються в життєвому досвіді особистості. Проте за певних умов цей, онтопсихологічний, рівень методологічного простору враховує також впливи на психічне буття людини і наукової психології (представленої трьома її напрямками), і позанаукової психології (народної, життєвої, релігійної, художньої, парапсихології тощо) [74, 48].

Найближчим до онтопсихологічного рівня методологічного простору наукової психології є практично-психологічний рівень, який відповідає конкретній методології практичної психології. Призначення останньої полягає в конкретному виявленні та розв'язанні – шляхом просвіти, психодіагностики, консультування, корекції, реабілітації, розвитку (тренінгу) – психологічних, внутрішньоособистісних та міжособистісних проблем.

Далі йде теоретико-психологічний рівень, презентований методологією теоретичної психології, яка концентрує свої зусилля на дослідженні закономірностей будови, розвитку, функціонування психіки, особистості, на основі чого формується, удосконалюється науковий апарат психологічної науки. Методологія теоретичної, або академічної, психології обслуговує всі інші напрями і галузі цієї науки, методологічно оснащує роботу всіх професійних психологів.

Проте цими рівнями не обмежується методологічний простір наукової психології. Було б недоцільно і несправедливо викреслити з нього загально-науково-психологічний (міждисциплінарно-психологічний) рівень генерування психологічних знань, принципів, підходів і методів їх видобування, що тісно пов'язаний із науковою психологією. Зокрема, величезний вплив на психологію здійснили фізична теорія відносності, генетики, соціологи, синергетики, геофізики, історики, археологи тощо.

Безумовно, до методологічного простору наукової психології належить фундаментальний філософсько-психологічний рівень, який утворюють теоретичні погляди відомих у минулому мислителів і сучасних філософів. Закони діалектики, категорії філософії, вічні філософські питання пізнання і самопізнання, проблема пошуку сенсу життя вже не одне тисячоліття очевидно чи приховано постають перед людством саме як психологічні проблеми, принципи, категорії.

Таким чином, методологічний простір наукової психології можна представити через сукупність таких щаблів [81, 3]:

Онтопсихологічний щабель психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).

Практично-психологічний щабель розв'язання проблем особистості (практична психологія).

Психолого-прикладний щабель удосконалення, формування, проектування діяльності особистості (прикладна психологія).

Теоретико-психологічний щабель дослідження, пізнання закономірностей психіки, особистості (теоретична психологія).

Загальнонауково-психологічний щабель пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).

Філософсько-психологічний щабель пізнання особистості через найбільш абстрактні категорії, закони, світоглядні проблеми (філософська психологія).

Як бачимо, така модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку. Вона виявляється в тому, що дозволяє здійснити послідовне сходження від конкретного до абстрактного, тобто від онтопсихологічного до філософсько-психологічного рівня і, навпаки, – сходження від абстрактного до конкретного, тобто у зворотному напрямі.

Методологічний простір має також і "горизонтальний вимір", який представлено відповідною для кожного з окреслених рівнів сукупністю принципів, підходів, категорій, робочих понять, методів, технологій тощо. Саме ці два окреслені виміри утворюють змістовну характеристику методологічного простору і "руху" в ньому професійного психолога як за "вертикаллю", так і за "горизонталлю", що полегшує орієнтацію професійного психолога у власній науці.

Контрольні запитання

1. Назвіть функції науки
2. Опишіть відмінності між дескриптивною та нормативною методологією.
3. У чому полягає прогностична функція методології?
4. Дайте визначення світогляду
5. Розкрийте особливості філософського світогляду
6. Які відмінності теорії від практики?
7. У чому полягає рефлексивна функція методологічного знання?
8. Назовіть та розкрийте особливості рівнів в структурі методології науки
9. Які вчені мали вплив на методологію психологічної науки?
10. В чому полягає значення методології для психології?

2. Специфіка методології психології

2.1. Особливості психологічного знання

Психологія (від грецького ψυχή (psyché) – душа, дух; λόγος (logos) – вчення, наука) – наука, що вивчає психічні явища (мислення, почуття, волю) та поведінку людини, пояснення яких знаходимо в цих явищах [86, 11].

Психічне – філософська категорія, що відображає явища як людського, так і тваринного, навіть рослинного світу. Зоопсихологію, яка досліджує явища елементарної психіки, поведінки, пізнавальних процесів у тварин, відносять як до психологічних, так і до біологічних наук. Коли йде мова про психіку людини, притаманні їй явища, слід пам'ятати, що вона структурно та якісно відмінна від своїх еволюційних попередниць.

Психологічне знання розвивалося з доісторичних часів в магічній та міфологічній традиціях. Вперше як галузь наукового знання психологія постає у філософських вченнях античних мислителів. У працях європейських, арабських філософів та медиків розроблялись такі питання: природа сприйняття, структура психіки, природа афектів, психосоматика, процеси мислення, природа снів та марень, природа взаємин (любов, дружба, рідство) тощо. До сьогодні значний вплив на наукові уявлення про душу, психічний світ справляє розвиток суміжних наук (медицина, педагогіка) та людських практик (мистецтво, релігія, управління), які, у свою чергу, користуються досягненнями психології.

Особливістю психологічної науки є те, що в ній співпадає суб'єкт пізнання (хто пізнає) і об'єкт пізнання (що пізнається). Зокрема, об'єктом наукового пізнання стає і сам процес пізнання. Психологічні властивості і особливості людини знаходяться в безперервних змінах та розвитку, отже, це накладає відбиток на технологію проведення психологічних досліджень. Процедури та методики психологічного дослідження вносять зміни у реальність, що вивчається. Це призводить до створення особливих вимог до опису ситуації психологічного дослідження, процедур і засобів дослідження. Слід враховувати, що після дослідження змінюється не лише об'єкт, що вивчається, але й сам дослідник.

Психологічне знання має виражену активну, "конструюючу" складову. Психолог не лише вивчає людину, але й допомагає змінитись, допомагає їй розвиватися. Нарешті, психологічне знання має світоглядний характер, оскільки воно торкається питання існування людини, сенсу людського існування і її місця в світі [57].

Психічне (його природа, межі, принципи існування) все ще є *terra incognita* для наукового знання та постійно стає простором спекуляцій і містифікацій з боку шарлатанів. Психічне залишається також у фокусі уваги релігій, які стверджують його універсальність та примат відносно фізичного світу. Психічне є унікальною цариною, у якій живемо всі ми; незалежно від віку, статі, професії, освіти – кожен з нас є "психологом" на побутовому рівні.

Психологічне знання є основою специфічних практик. Традиційно прикладною психологією називають галузі науки, орієнтовані на застосування психологічних знань у конкретних сферах діяльності (музична, політична психологія, психологія освіти або праці); практична психологія – це галузь знань та досліджень щодо форм та методів використання психологічних знань фахівцями-психологами (консультантами, тренерами). Практична психологія включає в себе психодіагностику, консультування, корекцію, психологічну допомогу.

2.2. Ненаукове та наукове психологічне знання

Психологічне знання в широкому сенсі (як уявлення про душевні якості і принципи поведінки людей) не є прерогативою науки, воно буквально "розлите" в побуті людини, її соціальних практиках і художній творчості. У культурі одночасно присутня три форми психологічного знання: буденне, художнє і наукове.

1. Буденне (житейське) знання про психіку набувається співтовариством людей стихійно шляхом накопичення окремих спостережень і узагальнюється індуктивним шляхом [84, 71]. Воно кристалізується у формі прислів'їв, приказок, казок і розхожих уявлень, складових "народної мудрості". Буденне

знання носить фрагментарний, внутрішньо суперечливий характер. Так, практично для кожної приказки можна знайти протилежну за значенням ("Сім разів відміряй – один раз відріж" – "Куй залізо, поки гаряче"; "Розум добре, а два – краще" – "У семи няньок дитя без ока" і т.д.). Причина цих протиріч у тому, що буденне знання виникає в конкретній ситуації, при вирішенні приватних завдань, де людина виступає в якості "наївного дослідника" світу, який просувається у своєму пізнанні за допомогою інтуїтивного методу проб і помилок. Змістом житейського психологічного знання зазвичай стають прості, явно простежуються причинно-наслідкові зв'язки та узагальнення очевидних фактів (наприклад, "де кігтик загруз, там і всій пташці пропасти"), які не можуть відображати все різноманіття, всю складність реальних психологічних закономірностей. Життєві знання передаються з вуст в уста, вони не систематизовані і, як правило, не виходять за межі особистого досвіду доказів і вербалізованої логічної аргументації.

2. Художнє освоєння психологічної реальності істотно інше. Художнє психологічне знання базується на унікальному авторському погляді [99, 102]. Воно існує у формі творів мистецтва, де в образному, емоційно насиченому описі одиничного художник прагне говорити про універсальну сутність людської природи. Художнє пізнання відноситься, як правило, до одного (головного) хвилюючого автора питання про психічне життя особистості. Художнє знання насичує буденне образами, моделями поведінки, способами інтерпретації. Воно збагачує душевне життя людини тим досвідом, який особисто вона не переживала у реальності; дозволяє пройти через граничні психологічні стани і смисли. Наприклад, хто з нас, прочитавши роман О. Дюма, не уявляв себе відважним мушкетером, не приміряв "на себе" кодекс мушкетерської честі та самовідданої дружби?! Художнє психологічне знання дає нову мову для організації індивідуальних переживань і уявлень про психіку іншої людини, воно готує до зустрічі з тими станами душі, які чекають нас у майбутньому. Художнє знання важливо для розвитку наукової психології. Багато проблем і феноменів у сучасній психології увійшли в науку завдяки художникам і митцям, а імена героїв ёмко вмістили в себе багатющі феноменологічні описи (наприклад, "Едипів комплекс", "синдром Мауглі", "життєвий сценарій Попелюшки"). І навпаки, науково освоєні психологічні феномени транслюються в художні твори (наприклад, сюрреалізм є художньою практикою психоаналізу – яскравим представником виступає тут творчість Сальвадора Далі). Можна сказати, що на певному етапі свого розвитку наукове психологічне знання "повертається в свою колиску", тобто входить у культуру і масову свідомість (прикладом можуть служити поняття сублімації, комплексу неповноцінності, стресу). Правда, при цьому відбувається неминуче спотворення і перетворення наукового знання в ненаукове. Недарма З. Фрейд заявляв, що він створив не тільки нову науку про психіку, але й життєву філософію, культуру, етику.

3. Наукове знання, на відміну від буденного і художнього, виникає в результаті систематичного застосування наукових методів пізнання. Причому спосіб отримання знання являє собою його невід'ємну частину. Наукова психологія досліджує і пояснює як явні, широко поширені факти та явища, так і такі, що практично не спостерігаються в буденному житті феномени і ситуації, рухається по шляху усунення внутрішніх суперечностей, прагне бути зафіксованою в системі чітких, однозначно зрозумілих співтовариством вчених понять, передається через соціально нормовані технології (наприклад, професійне навчання, конференції, наукові журнали і т.п.) [115, 86]. Ще однією важливою характеристикою наукового знання є його відкритість критиці.

Принципову обмеженість будь-якої наукової теорії ясно усвідомлював видатний німецький соціолог на межі XIX-XX ст. Макс Вебер: "Наукова робота вплетена в рух прогресу. Навпаки, в галузі мистецтва в цьому сенсі не існує ніякого прогресу. Досконалий витвір мистецтва ніколи не буде перевершено і ніколи не застаріє. Навпаки, кожен з нас знає, що зроблене ним у галузі науки застаріє через 10, 20, 40 років. Така доля, більше того, такий сенс наукової роботи, якому вона підпорядкована і якому служить, і саме це складає її специфічну відмінність від всіх інших елементів культури; усяке досконале виконання задуму в науці означає нові "питання", воно по своїй суті бажає бути перевершеним" [16, 709]. Аналізуючи функції науки в сучасному суспільстві, Вебер далі пише: "По-перше, наука розробляє техніку оволодіння життям – як зовнішніми речами, так і вчинками людей. По-друге, наука розробляє методи мислення, робочі інструменти і навички поводження з ними. По-третє, наука сприяє у набутті ясності"[там же].

Таблиця 1.1

**Характеристики повсякденної, художньої та наукової форм
психологічного знання**

Характеристика	Буденне (життєве) психологічне знання	Художнє Психологічне знання	Наукове психологічне знання
1	2	3	4
Джерело	Особистий досвід (індивідуальний чи колективний)	Унікальне авторське бачення	Результат застосування наукових методів
Зміст	Явно спостережувані факти	Зразки, моделі поведінки і переживань, типи психологічної організації	Внутрішні стійкі закономірності функціонування психіки

1	2	3	4
Мова	Природний	Художній	Понятійний
Повнота	Фрагментарно	Фрагментарно	Цілісно
Узгодженість	Суперечливо	Суперечливо	Несуперечливо
Аргументованість	Аргументи особистого досвіду	Логіка художнього образу	Логіка наукового доказу
Систематизованість	Не систематизовано	Не систематизовано	Систематизовано
Організація	Фольклор, суспільна свідомість (стереотипи "здорового глузду")	Корпус творів мистецтва	Інституціоналізоване
Критика	Критика на основі індивідуальної та групової життєвої практики	Критика на основі художніх критеріїв та особистих уподобань (смаків)	Відкрито для теоретичної та експериментальної критики (спростування, доповнення, уточнення)

2.3. Раціональна та емпірична психологія

Емпірична психологія (англ. *empirical psychology*) – слово "емпіричний" утворено від грецького слова "εμπειρία", що означає "досвід" [11, 74]. Психологія, що заснована на досвіді і протиставляється раціональній психології, заснованій на умовиводі. Отримала розвиток в руслі англійського емпіризму у Великобританії XVIII–XIX ст., а також у Франції 2-й половині XIX ст.

Емпірична психологія стояла на позиціях дуалізму, тобто ідеалістичного навчання про те, що світ складається з двох самостійних і не пов'язаних один з одним начал – духовного і матеріального.

Основною ознакою матеріальних явищ представники дуалізму вважали протяжність. Психічні явища такою ознакою не відрізнялися: думки, почуття, бажання – неможливо про них сказати, що вони мають розміри, знаходяться праворуч або ліворуч тощо. Відмітною їх ознакою є те, що вони представлені тільки у свідомості людини. Це й послужило для філософів-дуалістів підставою до виділення цих явищ в особливий духовний світ, що існує і розвивається за своїми власними законами цілком незалежно від явищ протяжного матеріального світу. Дуалізм створив для емпіричної психології непереборні труднощі при вирішенні так званої "психофізичної проблеми".

Виникнення емпіричного напрямку в психології пов'язане з ім'ям англійського філософа Дж. Локка (1632–1704).

Всі істинні знання, заявляв Дж. Локк, виникають з досвіду, тобто зі сприйняття навколишньої дійсності за допомогою органів чуття [6, 184]. Але "душа" людини не може служити предметом такого сприйняття. Внутрішній досвід дає знання лише про окремі психічні стани або процеси. Звідси

Дж. Локк зробив висновок, що предметом психології можуть бути тільки психічні процеси або стани, а не "душа".

Усі свої висновки емпірична психологія прагнула будувати на спостереженнях та експериментах. Ці методи дослідження були запозичені емпіричною психологією із природничих наук, які стали швидко розвиватися в XVII ст. Проте в емпіричній психології ці методи втратили об'єктивний характер (спрямованість на пізнання предметів і явищ зовнішнього світу, світу об'єктів), перетворившись на методи самоспостереження і суб'єктивного експерименту (спрямовані на пізнання внутрішніх, суб'єктивних процесів людської свідомості) [21, 132].

Емпірична психологія вважала, що психічні процеси за своєю природою недоступні об'єктивному спостереженню, що вони є методом наукового дослідження в природознавстві, що в психології можливо тільки внутрішнє спостереження, у процесі якого людина може спостерігати лише свої власні психічні переживання. Природно, що метод самоспостереження внаслідок свого суб'єктивного характеру не міг забезпечити побудову справді наукової психології.

Емпірична психологія розглядала свідомість як замкнутий у собі безпосередньо даний людині внутрішній світ психічних переживань, керований своїми власними законами, пізнання яких можливе лише шляхом внутрішнього досвіду або самоспостереження[39, 118]. Таке твердження ґрунтувалося на ідеалістичному розумінні природи психіки.

Емпіричній психології за час її існування вдалося зібрати великий матеріал з суб'єктивної характеристики окремих психічних процесів, наприклад, відчуттів, пам'яті, уваги та ін. Однак при всьому цьому вона виявилася повністю неспроможною і нездатною створити наукову психологію, оскільки в розумінні предмету психології стояла на позиціях ідеалізму.

Раціональна психологія – термін, введений Християном Вольфом, для позначення науки про душу, що оперує, на відміну від емпіричної психології, поняттями чисто душевних процесів і взаємозв'язків. У Канта в "Критиці раціонального розуму" раціональна психологія поряд з онтологією, раціональною фізикою і раціональною теологією виступає як один із чотирьох основних розділів метафізики[48, 267].

Всеохоплюючий термін, використовуваний для позначення будь-якого підходу в психології, у якому загальна теоретична структура інтерпретації і розуміння психологічних явищ ґрунтується на теологічному або філософському фундаменті. Цей термін насправді має досить вузьку сферу вживання, тобто він ставиться для підтримки положення, що виходить від філософських підстав раціоналізму. Раціональна психологія, таким чином, зазвичай протиставляється емпіричним або науковим підходам у психології.

Сьогодні психологію прийнято представляти в трьох основних напрямках з наступним уточненням, це [53, 8]:

- раціональна психологія
- суггестивна психологія
- аналітична психологія.

Раціональна психологія заснована на методі логічного роз'яснення при активному стані кори головного мозку. Основоположником раціональної психології вважається Дюбуа (Dubois) Поль Шарль [54, 165]. Якщо при суггестивній психології ми звертаємося в основному до емоційної сфери людини, то при раціональній психології ми звертаємося переважно до інтелектуальної, розумової сфери. Відомо, що чим багатший інтелект, чим більше уявлень він у собі містить; чим міцніший зв'язок між антагоністичними уявленнями (один одного стримують), тим більше відходить на задній план емотивність, що живиться інстинктами, поступаючись своїм місцем інтелекту. Так, наприклад, людина, яка страждає "страхом висоти", не може звільнитися самотійно від своєї фобії. Якщо шляхом логічно обґрунтованих роз'яснень психолог допоможе хворому усвідомити необґрунтованість, безглуздість своїх страхів, то людина зможе їх подолати.

Вплив при цьому методі направляється головним чином на розумне перевиховання мислення людини – на зміну оцінки нею свого стану. Ефект від раціональної психології досягається систематичними співбесідами, роз'ясненням симптомів, розширенням кругозору людини. При цьому психолог активно залучає до процесу самого клієнта, виробляє у нього критичне ставлення до свого стану, а головне – переконує його в тому, що основою його стану є "хвороблива уява".

Вагоме значення має тип нервової системи людини, а також той скептицизм, який іноді є у нього по відношенню до методу раціональної психології або до даного психолога.

Доведено, що переконанням і роз'ясненням можна або стимулювати активність особистості людини, або пригнічувати її. Усе залежить від змісту переконливої і роз'яснювальної бесіди, спрямованої на інтелектуальну сферу людини. Впливаючи на другу сигнальну систему, а через неї на першу сигнальну систему, можна вплинути на ті чи інші соматичні симптоми й синдроми.

2.4. Психологія як сучасна наука

Кожний історичний період у розвитку психологічної науки характеризується своїми пріоритетними напрямками і проблемами, специфікою реалізації провідних методологічних принципів, нерівномірним розвитком і застосуванням провідних методологічних принципів.

Сучасне суспільство ставить перед людиною велику кількість неоднозначних, складних життєвих ситуацій, які вимагають усвідомленого вибору.

Міждисциплінарність, поліпарадигмальність і постмодернізм стають характерними ознаками сучасної науки. Важливою стає оцінка однієї і тієї самої позиції з різних точок зору. У різних підходах і різних науках. Для сучасної психологічної науки стає характерною демократизація, розмивання меж між різними напрямками та школами. Уже в 1960-х роках почалися активні процеси взаємодії психологічних шкіл і спроби синтезу знань на межі різних наукових напрямків: об'єднання психоаналізу з теорією інформації, біхевіоризму із гуманізмом та інше. Сьогодні різні напрямки і школи не стільки працюють в межах окремих конкуруючих вчень, скільки утворюють єдине поле, використовуючи загальну термінологію. Ознакою розвитку вітчизняної психології стає ще і взаємодія із зарубіжними підходами, яка теж приводить до зміни меж між напрямками.

Слово "психологія" з'являється в XVI столітті [13, 29]. Вперше вжите в назві книги, що не збереглась, але згадана в списку праць хорватського гуманіста Марка Маруліча (1450–1524). Термін було визнано і взято до вжитку завдяки роботам Кристіана Вольфа (1679–1754) *Psychologia empirica* та *Psychologia rationalis*, згаданих у французькій Енциклопедії [132, 139].

Сьогодні, крім назви системи наукових знань, слово "психологія" та його похідні вживаються щодо широкого спектру побутових, професійних, соціальних явищ:

- у побуті психологією називають світ переживань, мотивів, взаємин, тобто те, що є предметом психологічної науки і описується категорією психічне;
- навчальна дисципліна психологія викладається у всьому світі як майбутнім психологам, так і студентам суміжних дисциплін. В Україні з 1998 року психологія входить у навчальну програму середньої школи;
- про психологізм говорять у випадках, коли психологією пояснюють явища та факти (термін поширений у мистецтво- та правознавстві);
- на ринку послуг наявні пропозиції психологічних тренінгів, тестів, консультацій – практик, що часто не мають наукового підґрунтя, але "використовують бренд".

Психологія – наука про сукупність психологічних явищ та поведінку людини, вищих тварин, яка пояснюється на основі цих явищ.

Отже, об'єктом науки є людина, істота, наділена свідомістю та внутрішнім суб'єктивним світом (вивчення тваринної психіки належить, головне, біологічним наукам, і в психології такі знання використовуються як матеріал для порівняння).

Найкоротшим визначенням предмету науки могли бути "психіка" або "психічне", однак це було б неправильним, надто широким. Категорія психічного розглядається філософською онтологією, а з такими продуктами психіки як людські стосунки, творчість мають справу соціологія та мистецтвознавство.

Специфічним для психології є дослідження психічних явищ, які керують діяльністю та відносинами людини.

Папуча М. В., виділяючи деякі особливості сучасної психології як науки, розкриває організаційно-пізнавальні аспекти її редуційності. Це, по-перше, тяжіння до авторитету і прагнення до парадигмальності, по-друге, прагнення вийти за межі психічного явища як наукового факту через акцентування проблем минулого (походження, виникнення) даного явища. Це проявляється у врахуванні принципу історизму, закономірностей генези явища, по-третє, набуває розповсюдження тенденція до схематизації і усереднення науково-психологічних фактів [88]:

Базовими категоріями вітчизняної психології є:

1) образ; образ стає змістом психічних процесів, саме система образів формує свідомість;

2) дія; дії єдині за метою в сукупності складають діяльність; пов'язані поняття: поведінка, реакція;

3) мотив; пов'язані поняття: стимул, цінність, мотивація [26, 81].

Ці категорії (наведені вище) притаманні багатьом живим істотам, а наступні є специфічно людськими:

ставлення;

переживання;

діяльність;

спілкування;

особистість.

Причому три останні мають особливий статус мета- та екстра психологічних – таких, що описують найскладніші форми психічної реальності, розгляд яких навіть виходить за межі психології. Усього автори пропонують 24 категорії, які, на їхню думку, "формують каркас психологічного пізнання".

Завданням психології поряд із вивченням психологічних фактів і закономірностей, є встановлення механізмів психологічної діяльності. Це означає вивчення роботи конкретних анатоμο-фізіологічних апаратів, які здійснюють той чи інший психічний процес. Тут психологія стикається з низкою наук: медициною, фізіологією, біофізикою, біохімією, кібернетикою тощо.

Серед завдань науки[59, 23]:

- вивчення індивідуальних якостей, закономірностей і шляхів їх формування в сучасних умовах;

- вивчення впливу провідної діяльності на психіку людини, міжособистісні і міжгрупові взаємини;

- визначення психологічних засобів впливу колективу на особистість та способів захисту від таких впливів;

- встановлення закономірностей динаміки працездатності;

- визначення заходів і засобів психологічного комфорту для роботи та життя;
- визначення інформативних методів діагностики і психокорекції;
- вивчення закономірностей психологічної підготовки.

2.5. Структура та специфіка психологічних теорій

У психології використовуються в цілому ті ж форми наукового пізнання, що і в інших науках: поняття, судження, умовиводи, проблеми, гіпотези, теорії. Кожна з них являє собою відносно самостійний спосіб відображення суб'єктом об'єкта, спосіб фіксації знання, що склався в ході розвитку загальнолюдської духовної діяльності.

У методології науки теорія розглядається як вища форма наукового знання. У науці виділяють два види теорій, на основі того, яким чином вони були побудовані:

- Аксіоматичні, або категорично-дедуктивні;
- Гіпотетико-дедуктивні.

В основі аксіоматичних теорій лежать формальні логічні вираження – аксіоми. Прикладом такої теорії є теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. Її вихідним постулатом було філософське узагальнення про людину як ученого, що формує теорії для вирішення своїх життєвих завдань. Вихідними положеннями гіпотетико-дедуктивних теорій є принципи і постулати. Прикладом у психології таких теорій є модель уваги А.Трејсман,

Д. Бродбента та інші теорії когнітивної психології.

За використанням формальних засобів (математики) розрізняють три види теорій: якісні, формалізовані, формальні. До якісних теорій, які побудовані без залучення математичного апарату, можуть бути віднесені культурно-історична теорія Л. С. Виготського, теорія мотивації А. Маслоу, теорія діяльності О. М. Леонтьєва, екологічна концепція сприймання Дж. Гібсона. Формалізовані теорії, у структурі яких використовується математичний апарат: теорія когнітивного балансу Д. Хоманса, теорія інтелекту Ж. Піаже, теорія мотивації К. Левіна [72]. До формальних теорій відноситься, наприклад, теорія виявлення сигналу в психофізиці, основні закономірності якої описані засобами математики.

Окремим видом теоретичного знання є концепції. У науці концепцією називають теоретичне знання, в якому немає власного аксіоматичного базису. Наприклад, концепція поетапного формування розумових дій і понять П. Я. Гальперіна (її аксіологічною основою є культурно-історична теорія Л. С. Виготського). Підходом у психології називають конструктивний принцип у науці чи практиці, концепцією – спосіб розуміння чи трактування проблемної сфери. Вченням прийнято називати теоретичне знання, отримане шляхом умовиводів і яке не підлягає верифікації [72].

Одним із найпростіших видів теоретичного знання в психології є типології (наприклад, типологія переживань, створена Ф. Е. Василюком).

Кожна теорія включає в себе такі основні компоненти:

1. Вихідну емпіричну основу (факти, емпіричні закономірності).
2. Базис – множина первинних умовних допущень (аксіом, постулатів, гіпотез), які описують ідеалізований об'єкт теорії.
3. Логіку теорії – множина правил логічного висновку, які є можливими в межах теорії.
4. Множину виведених у теорії тверджень, які складають основне теоретичне знання [72].

Структурні компоненти теорії мають різне походження – емпіричні основи отримані при обробці результатів експериментів і спостережень, базові постулати є результатом узагальнень, правила логічного умовиводу є похідними від метатеорії. Для психології метатеорією є філософська або загальнонаукова методологія. Структура теоретичного знання утворена фундаментальною теоретичною схемою (мережа абстрактних об'єктів, які визначають специфіку конкретної теорії).

Світоглядний центр психологічного знання утворюють теорії особистості, оскільки саме вони націлені на досягнення головного об'єкта психології – людини, взятого в усьому багатстві його буття в світі. Інші галузі психології, незважаючи на відому самостійність і предметну своєрідність, у цілому, є похідними від досліджень особистості. У першу чергу це стосується соціальної, вікової, диференційної психології, патопсихології, психології уваги, мислення, пам'яті, емоції і т.п., які розкривають окремі аспекти людського існування: його взаємини з іншими людьми, етапи формування особистості, типи особистості, порушення функціонування людини, специфіку окремих психічних діяльностей. Більшість психологічних теорій, що розвиваються в цих дисциплінах, виходять з конкретних теорій особистості як зі свого ідейного і методологічного ядра. З іншого боку, ці дисципліни виступають у якості конкретизацій або додатків теорій особистості. Не дивно, що саме теорії особистості – найбільш зрілі, розвинені теорії в рамках психологічного знання [124, 29]. Тому, якщо ми з'ясуємо структуру і функціонування окремої "стандартної" теорії особистості, то ми зрозуміємо, як будуються і працюють інші психологічні теорії.

Однак теорії особистості нерівноцінні: кожна з них робить акцент на чомусь своєму, детально розкриває деякі аспекти людського існування і випускає з уваги інші. Іншими словами, теорії розрізняються по параметрах повноти. Найбільшою повнотою, у цілому, відрізняються теорії гуманітарної психології. Тому саме на їх основі, узагальнюючи їх найважливіші ознаки, слід вибудовувати ідеальний образ "стандартної" психологічної теорії. Таку ідеально-типову

конструкцію ми будемо називати суб'єктоцентрованою психологічною теорією. Саме її зміст і будову ми будемо розглядати в подальшому.

Предметна область такої теорії може включати в себе широке коло феноменів, починаючи з цілісної особистості і закінчуючи окремими видами людської діяльності, різними психічними процесами і станами. Оскільки багато з числа останніх володіють відомою самостійністю і своєрідністю, доцільно визнати синтетичний характер суб'єктоцентрованого психологічного знання, його неоднорідність. Кожному якісно своєрідному психічному (або соціально-психічному) явищу в ідеалі повинна відповідати автономна концепція, яка його реконструює в ідеальному світі знання. Таким чином, вважаємо за доцільне розвести поняття теорії і концепції. Якщо теорія постає як загальне, тобто як глобальна система знань про певний об'єкт, то концепція виступає як частина теорії, що відображає окремі підсистеми, елементи або сторони об'єкта. Таким чином, суб'єктоцентровану психологічну теорію можна визначити як систему внутрішньо узгоджених концепцій, що відображають багатство психічного життя цілісної особистості і її буття в світі на основі єдиної філософської платформи.

Аналіз реально функціонуючого знання показує, що достатньо повно суб'єктоцентрована психологічна теорія, як правило, включає наступні основні концепції (структура психологічної теорії)[124, 32]:

1) ідеалізована модель людської психіки, що описує структуру і динаміку душевних явищ (в психоаналізі – динамічна, топологічна, економічна моделі психіки; в теорії К. Роджерса – уявлення про наявних у феноменальному полі свідомості "Я-ідеального", "Я-реального", "Я-спогадів", "Я-дзеркального");

2) мотиваційні концепції, що пояснюють природу основних рушійних сил розвитку особистості (в психоаналізі – вчення про інстинкти, в теорії А. Маслоу – уявлення про ієрархію основних потреб, про природу самоактуалізації, про буттєві і дефіцитарні мотиви);

3) концепцію розвитку особистості, що включає в себе, з одного боку, ідеалізовану схему онтогенезу (в психоаналізі – вчення про психосексуальні стадії розвитку дитини; в теорії К. Роджерса – уявлення про етапи формування "Я-концепції") і, з іншого боку, уявлення про цілі, шляхи, перешкоди, умови особистісного зростання;

4) розгорнутий і теоретично обґрунтований "портрет здорової, еталонної" особистості (в психоаналізі Фрейда такий "портрет" носить апофатичний (негативний) характер, тому що здоровою визнається особистість, вільна від психічних розладів; в гуманістичній психології створюються "об'ємні" зображення "повноцінно функціонуючої людини" (К. Роджерс), "самоактуалізованої" (А. Маслоу);

5) концепцію психопатології особистості, яка пояснює причини виникнення, психологічну сутність і можливі шляхи подолання психопатологічних проявів (акцентуацій, неврозів, фобій, психозів);

6) прикладні концепції, що представляють собою системи обґрунтованих рекомендацій щодо оптимізації окремих видів людської діяльності (освіти, виховання, спілкування, менеджменту, соціальної роботи тощо).

Слід зазначити, що четверта і, частково, третя (маються на увазі уявлення про цілі і шляхи особистісного росту) концепції носять нормативний характер: не стільки опису, скільки припису, або опису, розгорнутого до рівня загальних приписів. Саме ці концепції специфічні для гуманітарної психології і відсутні в природничій. І саме в них найбільш виразно репрезентують ціннісні переваги теоретика.

2.6. Практика і психологічна теорія

Практика – це матеріальна, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність людини, яка має на меті перетворення природних і соціальних об'єктів. Отже, практика – це чуттєво-практична діяльність, тобто створення певних предметів, що вимагає певних зусиль, умінь, почуттів тощо.

І. М. Карицький виділяє декілька вихідних теоретичних визначень, які лежать в основі методологічного аналізу практики. Кожна така практика виявляє свій об'єкт, саму психопрактичну діяльність і об'єкт практики (момент докладання суб'єктної активності). Психологічна практика є видом практики взагалі, і у своїй історичній генезі виходить із соціальної практики. Суб'єктом практики є психолог-практик, її об'єктом є соціальний об'єкт (індивід, група, суспільство), взаємодія відбувається із використанням психологічних засобів [49].

Психологічна практика сприяє збагаченню індивідуального досвіду, змінює рівень свідомості й характер потреб, впливає на вибір цінностей, ставлення до соціальних норм. Для цього спершу слід упредметнити (уречувити), об'єктивувати психологічний зміст суб'єкта (людини).

І тут постають два шляхи для реалізації цього завдання [94, 27]: упредметнення психологічного змісту поняттями, категоріями (концептами) академічної психології через застосування стандартизованих методик, передовсім тестів (наприклад, методика Леонгарда-Шмішека досліджує акцентуації характеру). Це класичний шлях практичної психології.

Спонування суб'єкта до рефлексії і цілісне вивчення психологічних особливостей у поєднанні свідомих і несвідомих компонентів (психоаналіз З. Фрейда). Це шлях психологічної практики.

Практична психологія – це діагностико-корекційна та профілактична робота з окремими індивідами і групами осіб для відновлення та збереження психічного здоров'я [44, 18].

Практична психологія – це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил людини [87].

Якщо у випадку наукової психології мова йде про дослідження явищ психічного життя людини, то у випадку практичної психології – про діагностично-корекційну та профілактичну роботу з окремими індивідом або групою.

Її структура така: діагностика психологічних феноменів і їх подальша корекція в разі відхилення від заданої автором тесту психологічної норми. Головні проблеми: повідомлення вже готових результатів з надією, що вони педагогічно вплинуть на людину і вона погодиться переглянути свою поведінку. Крім того, відбувається фізіологічна вульгаризація, редукція власне психологічних проблем. У результаті психолог має справу з типовими психологічними даними, які зафіксовані не зараз (колись), але намагається їх нівелювати, виправити тепер, що порушує особистісну екологію суб'єкта. Практична психологія дає дискретну картину психологічного змісту суб'єкта, позаяк спрямовує увагу на дослідження окремих феноменів (коефіцієнт інтелекту, пізнавальні процеси). Тому виникають перекручені завдання: розвивати пам'ять тоді, коли вона розвинена, але людина не має мотивації на запам'ятовування.

В якості вихідної категорії практичної психології є психологічна проблема як стан невизначеності, що виникає у процесі життєдіяльності індивіда між його намірами, мотивами й цілями поведінки та умовами її реалізації, як протиріччя між очікуваними та реальними результатами дій людини [87]. Ще однією базовою категорією є життєва ситуація особистості – сукупність обставин життєдіяльності, які прямо чи опосередковано впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ. Третя базова категорія – життєвих шлях особистості як сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, які вплинули на формування особистості.

Психологічна практика – це глибинно-особистісне дослідження, в якому психодіагностика і психокорекція збігаються в часі і місці ("тут-і-тепер") [80, 73]. Вона орієнтована на спонтанну поведінку, яка піддається аналізу як свідомих, так і несвідомих компонентів. Тобто забезпечується цілісне розуміння психіки в її свідомих і несвідомих проявах. Психологічна практика тривала в часі і дозволяє з'ясувати глибинно психологічні особливості суб'єкта. Під час діагностики відбувається рефлексія і корекція суб'єкта.

Головна мета психологічної практики – надання людям психологічної допомоги. З цього випливає, що методи практичної психології спрямовані не

стільки на вивчення, скільки на надання допомоги. Діагностичні завдання визначаються корекційними завданнями, приватними запитами клієнтів.

Виділяють основний зміст психологічної практики:

- 1) передумови;
- 2) основи психологічних практик;
- 3) психопрактичні аспекти;
- 4) динамічний зміст[49].

Передумови психологічних практик – це ті методологічні, теоретичні та інші уявлення і схеми дій, соціальні й особистісні потреби, різні ресурси, які ініціювали появу конкретної психологічної практики. Наприклад, соціальними передумовами є комплекс соціальних передумов (соціальне замовлення, потреба). Включає в себе ще й готовність соціуму її прийняти. Особистісні передумови – це ті особливості особистості автора системи, які обумовлюють її виникнення. Вони можуть ставати частиною їх змісту, надаючи авторського відтінку. Основами психологічних практик є ті засоби, які в явному чи неявному виді існують в них чи впливають на них. Наприклад, методологічними основами психологічних практик є знання про те, як діяти для досягнення цілей практики, практичними основами є реальні вміння та навички, що є необхідними для практичних дій у даній системі. Інструментальні основи – це психологічні та інші засоби, які використовуються в психопрактиці для досягнення цілей. Феноменологічні основи – це сукупність психологічних, психосоматичних, психічних і соціально-психологічних явищ, які практика виділяє, з якими безпосередньо працює, на які впливає, які інтерпретує. Психопрактичний аспект – це істотна, відносно незалежна частина психологічної практики, у якій вона виступає як її дія, що підкорена певній меті. Різні види психологічної практики (психотерапія, консультування, тренінг, діагностика та ін.) мають різний зміст: терапевтичний, консультативний, тренінговий, розвивальний, просвітницький, дослідницький, ігровий, духовний, спрямований на навчання тощо.

Психопрактичні аспекти пов'язані між собою в розгортання конкретного психопрактичного процесу і складають істотну частину його динаміки. До неї входять особистісна та групова динаміка, а також своєрідна динаміка взаємного співвідношення аспектів у ході психопрактичного процесу. Особистісна динаміка представляє собою систему змін особистості, яка може бути відстежена як у процесі одного сеансу, так і протягом більш тривалого часу. Така динаміка може проявлятися як у стійких позитивних змінах (прогресивному розвитку), так і в негативних процесах (в окремих випадках). Виділяють також групову динаміку – взаємовідносин спеціаліста і клієнта, спеціаліста і групи, самої групи, окремих підгруп. Динаміка психопрактичних аспектів представляє собою процес їх прояву, становлення, розвитку, латентного існування і взаємодії [49].

Отже, предметом практичної психології є конкретний індивід у конкретних життєвих обставинах, а не загальні закономірності психічних явищ. Критерієм достовірності знань слугує досвід та ефективність роботи спеціалістів.

Важливо, щоб одні методи були ефективними у використанні якомога більшої кількості психологів. Особливістю знань у практичній психології можна вважати конкретність і практичність. Тобто робота повинна мати чітку практичну цінність, хоча не завжди практичний досвід може забезпечуватися доказовою базою та поширеними психологічними ідеями.

Ще одна особливість – цілісність в описі психіки людини (єдність свідомих і несвідомих компонентів психіки для пояснення поведінки, емоцій і думок). Концепції практичних психологів вирізняються метафоричністю мови. Приклади: З. Фройд (Едіпів комплекс), Е. Фромм (втеча від свободи), Е. Берн (Дитина-Дорослий-Батько), Ф.Перлз (собака-зверху). Метафора унаочнює інформацію, робить її зрозумілішою, доступнішою для сприйняття. Ерік Берн наполягав, що книги з психології мають писатися так, щоб їх розуміла 8-річна дитина.

Важливим є вплив особистості психолога на процес і результати роботи. Зокрема, даються взнаки особисті трагедії та колізії вчених-практиків. Наприклад, на концепцію В.Франкла суттєвий вплив справило перебування у концтаборі. Інші психологи свого часу були лікарями, священиками і принесли у психологію медичну, релігійну термінологію. Серед них А. Адлер (комплекс неповноцінності), К. Юнг (вроджені архетипи). Практичні психологи тяжіють до популяризації результатів своєї роботи.

Психологічні практики розподіляються на біхевіоральні, психоаналітичні, гуманістичні, когнітивні та ін. За аксіологічними основами практики розділяються на маніпулятивні і гуманістичні, за екзистенційними – на про-соціальні і трансцендентні, за ступенем наукової обґрунтованості – на науково обґрунтовані і позанаукові, за наявністю логіки – на раціональні та інтуїтивні.

За базисним рівнем впливу на: 1) тілесно-орієнтовані; 2) енергетичні; дихальні; 3) експресивні, емоційно-образні, рольові; 4) вербальні; 5) духовні. За ступенем доручення психічних структур: фрагментарні, інтегральні. За глибиною припрацювання психічного змісту: поверхневі, глибинні. За спрямованістю процесу: розвивальні, спрямовані на адаптування. За ступенем структурованості: структуровані, аморфні. За рівнем активності клієнта: клієнт-активні, клієнт-пасивні, за наявністю ігрового елемента: ігрові, неігрові [49].

Відносно психологічної теорії психологічна практика виконує подвійну функцію. З одного боку, вона активно споживає наукові знання у вигляді психологічних законів, закономірностей, теорій і гіпотез, у вигляді результатів конкретних експериментів і методик. З іншого боку – практичні проблеми і

досвід висувають перед наукою необхідність розв'язання експериментальних і теоретичних питань. Таким чином, взаємозбагачення та взаємопроникнення наукової та практичної психології – необхідна умова прогресу психології взагалі [87].

Завдання будь-якої психологічної теорії полягає у виявленні істотного в психіці, розкритті законів психічних функцій, процесів, станів і властивостей, у демонстрації того, як те чи інше психічне явище виникає в певних конкретних умовах.

Психологічна теорія повинна пояснювати[21, 131]:

- джерела реальних протиріч;
- підстави якісних перетворень у психічному розвитку людини;
- системний характер психічних явищ та їх детермінант;
- розглядати психічне в його складній динаміці.

Проте теорії, у тому числі й психологічні, створюються людьми. Наріжні камені теорії особистості базуються на основних уявленнях її автора про природу людини. Історичний досвід розвитку психологічних теорій особистості переконливо доводить це. Прикладом цьому слугує наявність безлічі теорій особистості, які часто ґрунтуються на діаметрально протилежних поглядах її авторів. Проте якісна психологічна теорія повинна задовольняти ряд вимог [34, 9]:

1. Теорія повинна мати певну міру узагальнення, яка має відповідати специфіці досліджуваних явищ. Це значить, що, з одного боку, теорія розкриває загальні підстави досліджуваних явищ, а з іншого боку – дає можливість досліджувати особливе і одиничне.

2. Теорія будується на ґрунтовних, компактних і діючих постулатах. У якості таких можуть перебувати загальні філософські положення і теоретичні висновки, отримані як у самій психології, так і в інших науках.

3. Теорія повинна мати прогностичну цінність, тобто передбачати можливий розвиток тих чи інших явищ.

4. Теорія має бути верифікована. Ефективною є та теорія, яку можна перевірити за допомогою експерименту або шляхом аналізу логічних наслідків, що з неї випливають.

5. Теорія повинна відповідати фактам.

Також сформульовані специфічні критерії оцінки психологічної теорії особистості. До них відносять такі[6, 49]:

1. Широта охоплення різноманітних феноменів. Чим більшу сферу поведінки людини пояснює теорія, тим вона різносторонніша. Інакше кажучи, мова йде про міру узагальнення теорії. Інша перевага всебічної теорії в тому, що вона може служити логічним каркасом для об'єднання й інтеграції нових, розрізнених фактів.

2. Лаконічність теорії означає якомога менше число вихідних концепцій і постулатів, необхідних для пояснення певних феноменів. Іншими словами, лаконічною теорією є та, яка не містить надлишкового теоретичного багажу.

3. Евристична цінність теорії, тобто в якому ступені психологічна теорія стимулює інших учених проводити подальші дослідження. Евристична цінність тим вища, чим точніше сформульовані робочі визначення концепцій, тобто за допомогою чого вони можуть бути виміряні або з якими спостережуваними характеристиками вони співвідносяться.

4. Надійність, тобто можливість перевірки положень теорії незалежним дослідником. Для цього теорія повинна формулюватися таким чином, щоб концепції, які містяться в ній, гіпотези і пропозиції були чітко визначені й логічно зв'язані між собою.

5. Внутрішня узгодженість теорії, тобто теорія має бути вільною від внутрішніх протиріч, вона повинна пояснювати несхожі феномени, дотримуючись внутрішньої логіки.

Отже, з розширенням та ускладненням спектру практичних завдань зростає необхідність переходу від емпіричного до теоретичного осмислення психічної реальності, до створення логічно стрункої й несуперечливої теорії. Щоб теорія успішно служила практиці, вона повинна мати відповідний рівень узагальнення і прогностичну здатність, а також ґрунтуватися на перевірених наукою фактах.

Високий рівень узагальнення, з одного боку, розширює можливості застосування, а з іншого – може призвести до втрати якісної своєрідності явищ, що розглядаються. Тому слід прагнути до такого ступеня узагальнення, щоб мати змогу враховувати особливості і спільне підґрунтя явищ дослідження. Порушення цієї вимоги робить сформульовану теорію непридатною для практичного використання. Тому, чим менше початкових аксіом і вихідних тверджень покладено в основу теорії, тим вона надійніша.

Для практики важливість будь-якої теорії визначається її прогностичною здатністю, тобто її можливістю передбачати майбутній розвиток певних явищ на основі законів науки і з урахуванням діапазону їх застосування. У психології часто формулюють закон без визначення умов його дії. Це утруднює або робить неможливим його використання на практиці. Наприклад, при формулюванні основного психофізичного закону Вебера-Фехнера не вказують, що він неадекватно описує явища при наближенні до порогів чутливості аналізаторів[13, 29].

Теорія повинна ґрунтуватися на встановлених і перевірених фактах та передбачати можливість її перевірки за допомогою експерименту, розрахунків чи логічних доведень. Порушення вимог до теорії, створення нечітких формулювань не виправдано спрощує психологічні завдання і призводить до того, що за їх виконання беруться неспеціалісти: вони часто намагаються

прямо, без аналізу їх основ, переносити теоретичні висновки у практику, що не завжди можливо.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття "Методологія психології".
2. Проаналізуйте відмінності між поняттями "методологія" та "метод".
3. Яка різниця між методологією та філософією?
4. Назвіть основні категорії психології.
5. Які ключові методологічні проблеми виокремлює С. Д. Максименко?
6. У чому відмінність між науковими та повсякденними психологічними знаннями?
7. Охарактеризуйте функції методології.
8. Назвіть основні шаблі методологічного простору психології.
9. Розкрийте значення терміна "онтопсихологія конкретної особистості".
10. Охарактеризуйте ключові поняття теми. Занотуйте їх до робочого зошита.

II. РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

3. Методологія вітчизняних і зарубіжних підходів у психологічній науці

3.1. Методологічна криза в психології.

Здійснюючи аналіз кризи у психології, заглиблюючись у методологічні підвалини науки, багато авторів звертаються до поняття "парадигма", зазначаючи значні розбіжності у баченні представників різних психологічних шкіл та напрямків цього основоположного для кожної науки концепту.

Від античних часів під парадигмою розуміли першообраз, взірець зі світу ідей, відповідно до якого Деміург творить світ суцього. У сучасному сенсі термін "парадигма", введений американським фізиком та істориком науки Томасом Куном, означає те, що об'єднує членів наукової спільноти, і, навпаки, наукова спільнота складається з людей, що визнають певну парадигму [10, 395]. Іншими словами, парадигма – це визнаний науковою спільнотою звід правил (принципів) і тверджень (аксіом), що поєднують у єдину схему увесь процес отримання наукового знання від етапу постановки проблеми до її вирішення [25, 139].

Проблема визначення парадигми у психології, як і будь-якій іншій галузі наукового знання, є першочерговою і надважливою. Адже від її розв'язання залежить відповідь на питання: як саме повинна будуватися наукова психологія, щоб вважатися повноцінною наукою?

Проте у царині сучасної психології спільна та єдина парадигма, що визначала б магістральний напрям розвитку науки, відсутня. Сьогодні ми є свідками того, як твердження радянських часів про поступальний і невпинний рух усієї психології від метафізичної до діалектичної парадигми (А. Б. Орлов) втрачає свою безапеляційність та упевненість [6, 212]. Аналізуючи стан психології, дослідники засвідчують одночасне існування кількох паралельних парадигм.

Зокрема, А. В. Юркевич стверджує існування таких напрямків у психології [79, 217]:

1. Відсутність парадигми. Психологія розглядається як допарадигмальна царина знання, адже справжня парадигма в ній ще не сформувалась.

2. Мультипарадигмальність. Визнається існування декількох парадигм у психології (біхевіоризм, когнітивізм, психоаналіз тощо).

3. Позапарадигмальність психології. Вважається, що поняття "парадигма" не може використовуватися стосовно психології.

Г. А. Ковальов визначає такі парадигми в сучасній психології [58, 511]:

1. Об'єктна або реактивна парадигма. Психіка, як і людина в цілому, вважаються пасивним об'єктом впливу зовнішніх умов та їхнім продуктом. Найбільш завершене наукове втілення ця парадигма отримала у біхевіоризмі.

2. Суб'єктний або акціональний підхід. Стверджується активність і вибірковість у процесі відображення психікою зовнішніх впливів. Найбільш яскраво представлений когнітивізмом.

3. Особистісний або інтерсуб'єктний підхід. Визначальними для цієї парадигми є визнання неповторності та унікальності психічної організації кожної окремої людини, віра в позитивне і творче начало людини, її соціальну спрямованість.

В. В. Козлов виділяє п'ять базових парадигм у розумінні предмета психології [86, 48]: 1) фізіологічну; 2) психоаналітичну; 3) біхевіористичну; 4) екзистенційно-гуманістичну; 5) трансперсональну; 6) холістичну.

Попри розмаїтість парадигм, підходів, шкіл та напрямків у сучасній психології все більше дослідників підходять до висновку про те, що всі вони можуть бути зведені до двох основних парадигмальних полюсів, які можуть мати різні назви, але за своєю сутністю подібні:

- природничо-наукового і соціально-культурного (В. А. Барабанщиков),
- позитивістського і гуманістичного (А. В. Юркевич),
- природничонаукового і герменевтичного (Л. Гарай, М. Кечке);
- природничонаукового і гуманітарного (Єфремова О.І.).

Д. О. Леонтьєв, аналізуючи історичну динаміку психології як самостійної науки, стверджує про рух психології від класичної до некласичної, як загальну спрямованість трансформації психологічної науки впродовж XX століття, що ототожнюється з просуванням психології від природничо-наукової орієнтації до гуманітарної [65, 21]. Зазначена тенденція, на глибоке переконання автора, знаменує перехід від традиційного, класичного типу наукового дослідження, характерного для природничих наук, до все більш повного і багатостороннього врахування специфіки людини як унікального об'єкту пізнання. Водночас некласичний, гуманітарний вектор психології складається з численних окремих напрямків.

Б. С. Братусь наголошує на необхідності об'єднання зусиль і створення єдиної гуманітарної психології як розширеного підходу, у якому б могли бути співвіднесені різні психологічні течії, що мають одиницею, масштабом свого аналізу цілісну людину [21, 138]. Йдеться про побудову такого спільного простору буття особистості, у якому б співвідносилися різні психологічні мови та предмети.

Актуальність та значущість запропонованого – гуманітарного підходу у психології очевидні. Уся історія минулого століття дає підстави для прогнозу, згідно з яким XXI століття буде століттям гуманітарним або ж його не буде взагалі. Сприяти словом і думкою першому і протистояти другому – обов'язок професійного психолога. Втім, виконати цей обов'язок можливо лише за умови послідовної гуманітаризації самої психологічної науки.

Психологічна наука вступила у ХХІ століття, пишаючись власними досягненнями та очікуючи на подальші перспективи розвитку. Сучасна психологія успішно здійснює теоретичні розвідки, провадить емпіричні дослідження, широко застосовується у найрізноманітніших сферах життєдіяльності людини. Поглиблюється двоєдиний процес диференціації та інтеграції різних психологічних дисциплін. Посилюється зв'язок психології з іншими галузями гуманітарного та соціального знання: культурологією, етнологією, антропологією, соціологією, історією, народознавством, етикою, естетикою, релігієзнавством та ін.

Отже, переможний поступ і значні досягнення психологічної науки та практики сьогодні є незаперечним фактом. Водночас, успішність психології не є свідченням відсутності проблем та невирішених завдань. Адже криза, яка існує у психології з позаминулого століття (кінця ХІХ ст.) наявна і зараз. Намагання розібратися у кризовому стані психології здійснювалося багатьма вченими, серед яких – і визначні постаті науки: Л. С. Виготський, К. Левін, С. Л. Рубінштейн, М. М. Ланге та багато інших.

Характеристика кризового стану психології зазвичай зводиться до декількох основних ознак[36, 4]:

1. Невизнання психології наукою через відсутність як у минулому, так і в теперішньому у психологічній науці єдиної парадигми і методології (інакше кажучи – проголошення відсутності такої науки як психологія в принципі).

2. Прірва між теорією психології та її практикою. Адже психологічна практика, високо затребувана сучасністю, стрімко виривається вперед, напрацьовуючи великі масиви емпіричних даних, які теорія не завжди спроможна пояснити і структурувати.

3. Численна кількість альтернативних шкіл, напрямків, течій, теорій та систем у психології. При цьому, кожний напрям має свої принципи, постулати, що часто є неформалізованими і не мають чіткого формулювання; власний термінологічний апарат, або ж особливе, осібне розуміння загальнопсихологічної термінології.

4. Відсутність єдиного понятійного словника, єдиної, однозначної і чіткої мови у психології.

5. Відсутність критеріїв істинності та хибності вчень. Звідси – відсутність спадкоємності у розвитку наукового знання, виникнення нових теорій не на еволюційній основі – як в інших науках – а методом розгалуження, ділення, створюючи паралельні світи психічної реальності.

3.2. Природничо-наукова парадигма. Біхевіоризм

Зв'язок психології з природничими науками цілком очевидний. Найбільш явний зв'язок – з біологічними науками. Так, на біогенетичному принципі

пі 3. Фрейд заснував позначення етапів індивідуального розвитку, знаходячи їх аналоги на різних рівнях тваринного світу. Одним з авторитетних напрямів сучасної біології є етологія – наука поведінку тварин, яка розглядає співвідношення вродженої інстинктивної поведінки і впливу середовища; ця наука поширює свої принципи і на людину в пошуках біологічних витоків її соціальної поведінки, зокрема агресивності (один із засновників етології – австрійський вчений Конрад Лоренц) [44, 19]. Проблема співвідношення вродженого і набутого – одна з центральних у психології, у зв'язку з чим для неї важливі і дані генетики, що надають матеріал щодо механізмів успадкування певних задатків, схильності до психічних захворювань та ін. Прикордонна з генетикою область психології – психогенетика, що виявляє роль генотипу і середовища у формуванні індивідуальних особливостей людини.

Безпосередньо з фізіологією вищої нервової діяльності співвідноситься така галузь психології, як психофізіологія, що вивчає психіку в єдності з її матеріальним субстратом – мозком. Серед біологічних дисциплін прикладного плану виділимо медицину, насамперед невропатологію і психіатрію.

Психологію не можна однозначно віднести до тих або інших наук. Історично вона складалася як "багатоголосся" релігійних, філософських, фізіологічних, біологічних, медичних та інших уявлень про людину.

Характерно, що багато видатних психологів були клініцистами (В. М. Бехтерев, В. М. Мясіщев, П. Я. Гальперін), значне число психоаналітиків (Л. С. Виготський і А. Р. Лурія) вже будучи відомими психологами, навчалися медицини як студенти. Особливо виділимо засновану Олександром Романовичем Лурією нейропсихологію, що існує на стику психології, фізіології та медицини науку, яка вивчає мозкові механізми вищих психічних функцій на основі локальних уражень мозку [53, 10]. Зв'язок психології та хімії багато в чому аналогічний, проте в ряді випадків більш певний. Так, існують області, щодо яких висувуються і хімічні, і фізіологічні, і психологічні теорії (наприклад, механізми пам'яті); хімічні процеси розглядаються при аналізі важливих для психології біологічних явищ; нарешті, існує психофармакологія – науково-практична дисципліна, що вивчає закономірності впливу на психіку лікарських препаратів.

Наукова психологія довго розвивалася за схемою природничої науки – її об'єкт штучно виокремлювали і розглядали відповідно до мети дослідження, а не до логіки його об'єкта (психіки та особистості людини). Завдяки цьому нагромаджено багато фактів про окремі явища, сукупність яких ніколи не становить цілого. Цю ситуацію образно охарактеризував американський психолог Гордон Олпорт (1897–1967): "Ми знаємо, як працює мислення більшості здорових людей, але це нічого не дає нам для того, щоб зрозуміти, про що і як думає окремий представник цієї більшості" [129, 214].

Отримання наукових психологічних знань значною мірою залежить від підходу дослідника до об'єкта пізнання, використовуваних ним методологічних парадигм і принципів. Позитивізм як філософська течія виходив із того, що наука повинна лише описувати явища, а не пояснювати, відповідати на питання "як?", уникаючи відповідей на питання "чому?". При цьому вона має спиратися на факти, застосовуючи методи вимірювання, операційні поняття (щодо яких розроблено операції вимірювання виражених у них ознак), володіючи доскональними прийомами перевірки (верифікації) гіпотез [103, 64]. Тому оцінні судження (наприклад, корисно/некорисно, шкідливо/ нешкідливо) не можуть бути включені ні у процес наукового дослідження, ні в інтерпретацію його результатів, оскільки це знижує якість знання, суб'єктивізує висновки.

Біхевіоризм (від англ. behavior – "поведінка") – один із напрямів психології, що зводить поведінку людей до механічних, машиноподібних актів у відповідь на зовнішні подразники[60, 113].

Як "наука про поведінку" біхевіоризм прийшов на зміну емпіричній психології у XX ст. Новий напрямок намагався побудувати психологію не на ідеалістичній, а на матеріалістичній основі.

Біхевіористи вважали, що предметом психології може бути тільки поведінка людини, що виражається в доступному об'єктивному спостереженні матеріальних процесів, а не психічні стани. Біхевіористи не змогли побудувати дійсно наукову психологію, оскільки у своїх поглядах на поведінку людини виходили з механістичного матеріалізму.

Біхевіористи стверджували, що наука повинна вивчати свій предмет винятково об'єктивними (спрямованими на пізнання зовнішніх об'єктів і явищ, а не внутрішніх суб'єктивних переживань) методами, як єдино науковими, тобто за допомогою об'єктивного спостереження і об'єктивного експерименту.

Предметом психології має бути поведінка людини, під якою біхевіористи розуміли дії і вчинки, доступні зовнішньому спостереженню. Те, як людина ходить, сидить, як вона виконує ті чи інші дії, як вона говорить, яка міміка її обличчя – тобто все те, що доступно для зовнішнього спостереження за допомогою органів чуттів, і має, на думку біхевіористів, вивчати психологія, побудована на матеріалістичних засадах.

За вченням біхевіористів, поведінка людини у своїй основі визначається не внутрішніми психічними процесами, а механічними впливами зовнішнього середовища за принципом "стимул–реакція".

Під реакціями біхевіористи розуміють рухи людини при виконанні тієї або іншої дії; під стимулами – доступні зовнішньому спостереженню подразнення зовнішнього світу, що викликають у людини ті чи інші реакції [63, 60]. Оскільки між стимулами і реакціями існує закономірний зв'язок, то, знаючи причини цього зв'язку і вивчивши, які стимули викликають ті чи

інші реакції, можна, стверджують біхевіористи, безпомилково домагатися від людини потрібної поведінки, зовсім не звертаючись до її внутрішнього психічного переживання.

Згідно з ученням біхевіористів, причинні зв'язки закономірно визначають поведінку людини і лежать у взаємодії зовнішніх фізичних факторів з діями людини. Ні бажання, ні відчуття людини не можуть служити причиною її дій, оскільки дії у своїй основі матеріальні – і можуть бути викликані тільки матеріальними причинами. Такими причинами можуть бути або звук, або яке-небудь зорове чи температурне подразнення, що діє на організм і закономірно викликає в ньому відповідні нервово-м'язові процеси, в результаті яких людина здійснює ту чи іншу дію.

Психічні процеси, на думку біхевіористів, лише епіфеномени, тобто додаткові явища, що знаходяться поза межами причинних зв'язків, що існують між дійсними явищами, або феноменами. Тільки у світі феноменів (матеріальних явищ) існують причинні зв'язки, завдяки яким одне з цих явищ виступає як причина, інше – як наслідок.

Грубий механістичний характер класичного біхевіоризму викликав ряд відступів серед його послідовників[122, 97]:

Класичний біхевіоризм: Джон Бродес Вотсон (англ. John B. Watson), Торндайк Едворд (англ. Edward L. Thorndike).

Цільовий біхевіоризм: Едворд Толмен (англ. Edward C. Tolman).

Математичний біхевіоризм: Голл Кларк (англ. Clark Hall).

Біхевіоризм, як і попередні напрямки, не вирішив завдання побудови дійсно наукової психології. Грунтуючись на механістичному матеріалізмі, біхевіоризм приходив до заперечення всякого об'єктивного значення психічних процесів та ігнорує їх вивчення. На практиці це призводить до грубих перекручень при застосуванні психології в педагогіці, господарському житті тощо.

3.3. Гуманітарна парадигма

Однак не менш сильний зв'язок психології з науками гуманітарними. Переважно це співвідноситься з тими галузями психологічного знання, які пов'язані з людською особистістю.

З історією психологію зближує інтерес до особливостей душевного вигляду людини в різні історичні епохи і в різних культурах (особливості особистості, світосприйняття, мислення, формування еталонів поведінки, взаємин, особливості складних груп і т.д.) – вони виступають предметом історичної психології.

З соціологією – наукою про соціальні системи і процеси – психологія пов'язана через вивчення закономірностей взаємодії особистості та її соціального оточення, внутрішньогрупових і міжгрупових відносин.

Одна з провідних галузей психології – соціальна психологія, що вивчає психологічні особливості людини, зумовлені його існуванням у групі, і характеристики самих груп.

Етнопсихологія вивчає особливості психіки людей різних народів і культур, розробляючи проблеми національного характеру, самосвідомості, національних особливостей світосприйняття, взаємин, формування спільнот та ін.

Політична психологія вивчає особливості людини і груп, обумовлені їхньою включеністю в політичне життя (політичну самосвідомість, цінності, особливості поведінки та діяльності та ін.) як на рівні індивіда, так і на рівні малих і великих груп різного плану.

Названі міждисциплінарні галузі психології тісно пов'язані між собою, і багато проблем є для них загальними (наприклад, особливості взаємин всередині політичних груп, утворених на національній основі). Можна, однак, говорити про зростаючу "питому вагу" гуманітарного підходу – у зв'язку з тим, що в центр психології ставиться людська особистість, а це означає неможливість строго об'єктивного (у природно-науковому розумінні цього слова) підходу до людини без обговорення проблем людських цінностей, смислів, переживань.

Природничо-науковій парадигмі майже відразу почала протистояти психологія "розуміння" (гуманістична психологія), обстоюючи інтереси практики, ідею неповторності особистості. Гуманістична орієнтація, реагуючи на цю потребу, вимагає залучення ціннісних суджень до сфери наукового дослідження.

Найчастіше вважають, що гуманізм виник в Італії у XIV-XV столітті як протест проти схоластики й авторитаризму середньовічної церкви. Італійські гуманісти вбачали у грецьких і римських руїнах цивілізацію, яка була зосереджена на людині й турботах повсякденного життя. Вони вбачали у вченні Сократа тип мислення, яке відбувалось на людському рівні та зверталось до людських турбот. Гуманісти не лише намагались базувати живопис і скульптуру на людських пропорціях, але стали підносити саму людину як джерело цінності, порядку й розуму у світі. Пізніше гуманізм розвивався у формі Просвітництва, коли вчені розкривали роль індивіда у творенні знання і справедливого суспільства [33, 228].

Прихильники гуманістичної орієнтації переконані, що наука про людину не може обійтися без ціннісних суджень. Визнання дослідником певних цінностей робить інтерпретацію отриманих даних осмисленою, дає змогу врахувати моральний і духовний контекст особистісних феноменів.

Гуманістична настанова відводить людським істотам центральне місце і вважає, що людська природа не зводиться ні до матеріального буття фізичної природи, ні до надприродного або трансцендентального буття Бога.

Людина займає окрему онтологічну царину, її можна зрозуміти лише в її власних термінах. Ключовою ідеєю гуманізму є те, що наявність таких аспектів як мова, творчість, самосвідомість дозволяє відрізнити людську царину від інших сфер діяльності. Найважливішими характеристиками гуманізму є:

1. Наявність особливого онтологічного статусу, притаманного людській природі. Знання про людину має бути окремим і не підлягати редукції, людський досвід має бути первинним.

2. Цінність, яка вважається притаманною індивідові, й повага до свободи та гідності особи як база для інших цінностей і прав.

3. Наголошення на символічному вираженні людського вираження у тих чи інших соціальних і культурних контекстах [33, 226].

Гуманістична психологія – один із напрямків сучасної психології, орієнтований на вивчення смислових структур людини. У гуманістичній психології основними категоріями виступають: вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісні стосунки [59, 21]. Гуманістична психологія, яка, як самостійний напрям, відокремилася на початку 60-х років XX ст., як протест проти домінування біхевіоризму і психоаналізу в США, одержала назву третьої сили. До цього напрямку можуть бути віднесені А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Ш. Бюлер, Ролло Мей, С. Джуард та ін. Гуманістична психологія спирається на екзистенціалізм.

У 1963 р. перший президент Асоціації гуманістичної психології, Джеймс Бьюдженталь, висунув п'ять основних положень даного напрямку психології:[80, 72]

- Людина як цілісна істота перевершує суму своїх складових (людину не можна пояснити в результаті наукового вивчення її часткових функцій).
- Людське буття розгортається в контексті міжлюдських відносин (інакше кажучи, людина не може бути пояснена своїми частковими функціями, у яких не береться в розрахунок міжособистісний досвід).
- Людина усвідомлює себе (і не може бути зрозумілою психології, бо та не враховує її безперервну, багаторівневу самосвідомість).
- Людина має вибір (людина не є пасивним спостерігачем процесу свого існування: вона творить свій власний досвід).
- Людина інтенціональна (людина звернена в майбутнє, в її житті є мета, цінності та сенс).

Орієнтирами гуманістичної психології, на думку Джеймса Б'юдженталю є:

1. Гуманістична психологія турбується про людину (визнається, що людина має бути залучена до питань, які безпосередньо стосуються її).

2. Гуманістична психологія цінує смисл більше, ніж процедуру.

3. Гуманістична психологія віддає перевагу людській валідації (використання статистичних методів або тестів не відкидається, але наголошується, що це лише інструменти, кінцевим має бути критерій людського досвіду).

4. Гуманістична психологія дотримується релятивізму стосовно всіх знань. Постулюється універсум нескінчених можливостей.

5. Гуманістична психологія істотною мірою спирається на феноменологічну орієнтацію.

6. Не заперечується внески інших підходів, проте стверджується що гуманістична психологія їх доповнює[33].

На основі гуманістичної психології будуються деякі напрямки психотерапії і гуманістична педагогіка. Лікувальними факторами в роботі гуманістичного психолога і психотерапевта є, перш за все, безумовне прийняття клієнта, підтримка, емпатія, увага до внутрішніх переживань, стимулювання здійснення вибору і прийняття рішень, справжність. Однак, при видимій простоті гуманістична психотерапія заснована на серйозній феноменологічній філософській базі і використовує надзвичайно широкий набір терапевтичних технологій і методів.

Одне з базових переконань гуманістично-орієнтованих фахівців полягає в тому, що кожна людина містить в собі потенціал одужання. За наявності певних умов людина може самостійно і повною мірою реалізувати цей свій потенціал. Тому робота гуманістичного психолога спрямована, насамперед, на створення сприятливих умов для реінтеграції особистості в процесі терапевтичних зустрічей.

Гуманістична психологія розглядається як альтернативна біхевіоризму й психоаналізу, пріоритетна увага в ній приділяється вивченню саме здорової особистості й умов, які сприяють її розвитку.

Прагнення зрозуміти своєрідність природи людини, її відмінність від тварин, стерте біхевіоризмом, і разом з тим протистояння фрейдівському вченню, заснованому на "нищих" пристрастях людини, породило гуманістичну психологію.

Гуманістична психологія, з'явившись антитезою традиційним поглядам і школам, мала величезне значення для подальшого розвитку психологічної науки. Цьому сприяли такі розроблені гуманістами погляди та ідеї [94, 17]:

1. Створення нових і успішно працюючих методів психотерапії для людей зі здоровою психікою, але таких, що мають проблеми з адаптацією і страждають від відчуження й самотності в середовищі людей. Ці методи були адекватні епосі ринкової економіки, співвідносилися з практикою і реальністю. Одним із таких методів роботи стала "клієнт-центрована терапія" К. Роджерса.

2. Єдність теорії і практики психотерапії, що сприяє формуванню основи для теоретичних побудов.

3. Створення нових методів дослідження, таких, наприклад, як спостереження та інтерпретація всієї повноти внутрішнього світу людини (а не тільки його асоціацій, інстинктів і т.п.), біографічний метод, що суттєво розширюють і збагачують методологічний апарат психології.

4. Створення основи для розвитку методів групової психотерапії для психічно здорових людей.

5. Створення основи для виникнення психологічного консультування – напрямку в психології, орієнтованого на вирішення проблем здорової людини в більш короткі, ніж у психотерапії, терміни.

6. Розширення предмета вивчення, методології, способів пізнання в психології і, як наслідок, надання впливу на формування на основі еклектичності дійсно об'єктивного погляду на розуміння природи людини, що дозволяє з різних сторін поглянути і вивчити це найбільше явище природи.

В даний час ідеї гуманістичної психології продовжують бути одними з найбільш затребуваних у психологічній практиці і теорії, і на їхній основі створюються нові цікаві та значущі концепції.

Яскравим представником гуманістичної теорії особистості був Абрахам Маслоу (1908-1970).

Гуманістично орієнтовані праці А. Маслоу знайшли підтримку серед психологів у 1960-і і 1970-і рр. Для багатьох його підхід, що підкреслює вивчення радості, любові, творчості, вибору та самореалізації, виявився оптимістичною альтернативою механістичним і дегуманізованим моделям поведінки людини. Хоча з тих пір популярність гуманістичного спрямування дещо знизилася, його вплив на основні тенденції розвитку психології та теорії особистості є все ще очевидним. Такі області, як: консультування, соціальна робота, освіта, догляд за хворими, управління в бізнесі і маркетинг – також зазнали впливу ідей А. Маслоу.

Серцевиною гуманістичної теорії особистості є питання про мотивацію та розгляд мотиваційних процесів.

Маслоу вважав, що люди мотивовані для пошуку особистих цілей, і це робить їх життя значним і осмисленим. Вчений описав людину як "прагнучу істоту", яка рідко досягає стану повного, завершеного задоволення. Повна відсутність бажань і потреб, коли (і якщо) вона існує, у кращому випадку недовговічна. Якщо одна потреба задоволена, інша спливає на поверхню і направляє увагу й зусилля людини. Коли людина задовольняє і її, ще одна знову вимагає задоволення. Життя людини характеризується тим, що люди майже завжди чогось бажають.

Вразливим місцем гуманістичної психології є її однобічність, спричинена ігноруванням природничо-наукових засад, запереченням загального, універсального в людині[127, 328]. Вона не побачила основного – як постає

унікальне, індивідуально неповторне в особистості, а також знехтувала загальним і людським у людині. Як і природничо-наукова психологія, вона виявилася надмірно тенденційною.

Гештальтпсихологія (нім. Gestalt – цілісна форма чи структура) – напрям (школа) у західній психології першої третини XX століття, заснована Максом Вертгеймером в 1912 році [124, 219].

Постулат гештальтпсихології звучить так: первинними даними психології є цілісні структури (гештальти), що практично не виводяться з компонентів що їх утворюють [92, 312]. Гештальтам притаманні власні характеристики і закони, зокрема, "закон групування", "закон відношення" (фігура/фон).

Гештальт – це просторово-наочна форма предметів, що сприймаються, чий властивості неможливо зрозуміти шляхом сумування властивостей їхніх частин [там же]. Яскравим прикладом є мелодія, що може бути впізнана навіть у випадку транспортування на інші елементи. Коли ми чуємо мелодію вдруге, то завдяки пам'яті впізнаємо її. Але якщо склад її елементів змінився, ми все одно впізнаємо мелодію як ту саму. Гештальтпсихологія з'явилася завдяки німецьким психологам Максу Вертгеймеру, Курту Коффці і Вольфгангу Келлеру, що висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур – гештальтів [80, 72]. Виступаючи проти висунутого психологією принципу розчленовування свідомості на елементи і побудови з них складних психологічних феноменів, вони запропонували ідею цілісності образу й неможливості зведення його властивостей до суми властивостей його елементів. На думку теоретиків, предмети, що складають наше оточення, сприймаються у вигляді не окремих об'єктів, а як організовані форми. Сприйняття не зводиться до суми відчуттів, а властивості фігури не описуються через властивості частин. Власне гештальт являє собою функціональну структуру, що впорядковує різноманіття окремих явищ.

Гештальт – це цілісна структура, яка формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів. Це первинна індивідуальна властивість психіки, що перебуває згідно з фізіологічними процесами мозку і зовнішнім світом.

Гештальт-фактор – це будь-яка стимульна ситуація, яка має тенденцію викликати перцептивні образи цілісності або єдності.

Кожен гештальт розглядається як фігура, що виступає з тьмянішого фону. Сформувати фігуру означає зацікавитись чимось і спробувати якимось позначити свій досвід.

Усі властивості сприймання в гештальт-психології – константи, фігура, фон – вступають у відносини між собою і являють нову властивість. Це і є гештальт. Цілісність сприйняття і його впорядкованість досягаються завдяки наступним принципам [84, 34]:

- Близькість. Стимули розташовані поряд, мають тенденцію сприйматись разом.
- Схожість. Стимули, схожі за розміром, формою, тощо мають тенденцію сприйматись разом.
- Цілісність. Сприйняття має тенденцію до спрощення і цілісності.
- Замкнутість. Відображає тенденцію завершувати фігуру так, щоб вона мала повну форму.
- Суміжність. Близькість стимулів у часі і просторі. Суміжність може обумовлювати сприйняття, коли одна подія викликає іншу.
- Загальна зона. Принципи гештальту формують наше повсякденне сприйняття нарівні з навчанням і минулим досвідом. Попередні думки й очікування також активно керують нашою інтерпретацією відчуттів.

Закон "гарного" гештальту, озвучений Метцгером (1941), говорить [52, 76]: "Свідомість завжди схильна до того, щоб з поданих разом сприйнятів сприймати найбільш просте, єдине, замкнене, симетричне, таке, що включається в основну просторову вісь". Відхилення від "гарних" гештальтів сприймаються не одразу, а лише за інтенсивного розгляду (наприклад, приблизно рівносторонній трикутник сприймається як рівносторонній, приблизно прямий кут – як прямий). Сформовані гештальти завжди є цілісностями, завершеними структурами, з чітко обмеженими контурами. Контур, що характеризується ступенем різкості і замкнутістю або незамкнутістю обрисів, є основою гештальту. Одним з фундаментальних властивостей гештальту є прагнення до завершеності, що виявляється, зокрема, ефектом Зейгарник.

При описі гештальту уживається також поняття важливості. Ціле може бути важливим, члени – неважливими, і навпаки. Фігура завжди важливіше основи – фону. Важливість може бути розподілена так, що в результаті всі члени виявляються однаково важливими (це рідкісний випадок, який трапляється, наприклад, у деяких орнаментах).

Частини гештальту можуть мати різні ранги. Так, наприклад, у колі: 1-му рангу відповідає центр, 2-й ранг має точка на околі, 3-й – будь-яка точка всередині кола. Кожен гештальт має свій центр ваги, який виступає або як центр маси (наприклад, середина в диску), або як точка скріплення, або як вихідна точка (створюється враження, що ця точка служить початком для побудови цілого, наприклад, основа колони), або як спрямована точка (наприклад, вістря стріли).

Якість "транспозитивності" виявляється в тому, що образ цілого залишається, навіть якщо всі частини міняються за своїм матеріалом, наприклад, якщо це – різні тональності однієї і тієї ж мелодії, а може втрачатися, навіть якщо всі елементи зберігаються, як у картинах Пікассо (наприклад, малюнок Пікассо "Kit").

Як основний закон угруповання окремих елементів був сформульований закон прегнантності (Prägnanz). Прегнантність (від лат. Praegnans - змістовний, обтяжений, багатий) – одне з ключових понять гештальт-психології, що означає завершеність гештальтів, що придбали урівноважений стан, "хорошу форму" [32, 94]. Гештальти прегнантності мають такі властивості: замкнуті, чітко виражені межі, симетричність, внутрішня структура, що набуває форму фігури. При цьому були виділені фактори, що сприяють угрупованню елементів у цілісні гештальти, такі як "фактор близькості", "фактор схожості", "фактор гарного продовження", "фактор спільної долі".

3.4. Культурно-історична психологія Л. С. Виготського

На думку Л.С.Виготського, психічні функції (як цілісні утворення зі складною внутрішньою структурою) опосередковуються своєрідними психологічними знаряддями. Мислення, що виникає із практичної діяльності, опосередковується словом, мовленням. Психічні функції розвиваються в ході історичного розвитку людства, визначальним моментом цього розвитку є знаки, як будь-який умовний символ, що має певне значення. Універсальним знаком є саме слово, і, що важливо, вища психічна функція складається на основі елементарної, що опосередковується знаками в процесі інтеріоризації: "Будь-яка вища психічна функція, що виникає в процесі історичного розвитку людства, з'являється на сцені двічі: спочатку як функція соціально-психологічного пристосування, як форма взаємодії між людьми, як категорія інтерпсихологічна, потім як форма індивідуального пристосування, як функція особистості, як категорія інтрапсихологічна" [28, 356]. Згідно з культурно-історичною теорією Л. С. Виготського, спілкування з оточенням є основним психологічним засобом розвитку в онтогенезі. Розглядаючи інтерсуб'єкту природу психічної функції, Л. С. Виготський акцентує увагу на понятті психологічної системи (перш за все, системі міжфункціональних зв'язків, міжфункціональної структури, що відповідає за певний психічний процес) [28]. У цій системі проглядається цілісність психічних функцій (точніше, як вважав О. М. Леонтьєв – елементи цілісно-історичного підходу). О. Е. Соколова виділяє такі ознаки цього підходу: по-перше, вищі і нижчі психічні функції не протиставляються одне одному, а складають єдність, по-друге, кожен вищу психічну функцію Л. С. Виготський розумів як певну цілісну єдність, при цьому на кожному віковому періоді розвитку особистості можна виділити різні цілісноутворювальні фактори. Наприклад, такою цілісноутворювальною функцією у передпідлітковому віці є пам'ять, яка визначає в цьому віці закономірності інших психічних процесів. По-третє, системна будова свідомості визначається мовленням людини, яке відіграє центральну роль у формуванні свідомості й регуляції поведінки людини. У

значеннях (як структурних компонентах свідомості) кристалізується суспільно-історичний досвід людства, водночас є й інший їхній рух, у процесах діяльності і свідомості, де вони індивідуалізуються.

У доповіді Л. С. Виготського "Проблема свідомості" ставиться питання виділення структури свідомості, при цьому підкреслюється, що вона "має системну будову". Це система значень, смислів, смислових зв'язків. Враховуючи, що такі міркування висловлювались ученим у 30-х роках XX століття, зазначимо, що це одне із перших у психології припущень про смислову будову свідомості людини. Згідно із класичними підходами суб'єктивної, інтроспективної психології, представлялось, що явища свідомості виводились із самої свідомості[28]. Таким чином, припущення Л. С. Виготського були новаторськими. Свідомість дитини, вищі психічні функції (довільні пам'ять, увага та інші довільні процеси) формуються у дитини в спілкуванні з дорослими, у якому відбувається засвоєння дитиною культурних знаків.

Значно пізніше вченими були описані смислові феномени свідомості, її психосемантична будова. Смислові утворення, або, користуючись терміном Л. С. Виготського, динамічні смислові системи, що несуть у собі відображення дійсності і емоційно-особисте, афективне ставлення до неї, народжуються в складних, багатогранних співвіднесеннях меншого до більшого, цілісних ситуацій, актів поведінки з більш широким для них контекстом життя. У відповідності з цим, їх усвідомлення – завжди процес певного внутрішнього співвіднесення.

3.5. Методологія діяльнісного підходу в психології

Основною характеристикою діяльності, на думку О. М. Леонтьєва, є її предметність. Під предметом мається на увазі не природний об'єкт, а предмет культури, у якому зафіксований певний суспільно вироблений спосіб дії з ним. Основну лінію інтеріоризації складає перехід від спільної (інтерпсихічної) діяльності до діяльності індивідуальної (інтрапсихічної). У роботах вченого стверджується, що самотійно відкрити форми діяльності з предметами людина не може. Це можна зробити за допомогою інших людей. Водночас, діяльність – це акт, що ініціюється суб'єктом, а не запускається зовнішнім впливом, отже, діяльність є системою дій, пов'язаних із мотивом, і є по суті системою. Згідно з уявленнями О. М. Леонтьєва, до структури діяльності входять такі компоненти: потреби, мотиви, завдання, дії та операції. Він зазначав, що діяльність містить три мікроструктури і блоки: перший пов'язаний з мотивами, другий – з метою, третій – з операціями. Важливим положенням теорії діяльності О. М. Леонтьєва є твердження про спільність будови діяльності зовнішньої і внутрішньої, психічної, яка має інструментальний (знаряд-девий) характер. Отже, в якості знарядь виступають системи знаків, що

засвоюються індивідом. Вони можуть передаватись іншій людині лише в ході спільної практичної діяльності. Велику роль у методологічному обґрунтуванні діяльнісного підходу зіграли роботи С. Л. Рубінштейна 1930-х рр., де він сформулював важливий теоретичний принцип – єдності свідомості і діяльності. Згідно з цим принципом психіка являє собою внутрішній план діяльності відповідно до рівня суб'єкта. При цьому зазначається, що єдність – це не тотожність. Особистість стає підставою зв'язку свідомості та діяльності, саме в особистості й особистістю цей зв'язок реалізується (тобто зв'язок свідомості та діяльності виявляється особистісно опосередкованим). Це особистісне опосередкування зв'язку свідомості й діяльності долає функціоналізм: психічні процеси не мають самостійних ліній розвитку, а розвиваються в процесі розвитку особистості. Отже, не може бути діяльності без свідомості і свідомості без діяльності. Єдність свідомості та діяльності виражається в тому, що свідомість і всі психічні властивості індивіда в діяльності не лише виявляються, але й формуються: психічні властивості особистості – і передумова, і результат її поведінки[61].

Особистість, за О. М. Леонтьєвим, складається, формується в ході діяльності, творить себе [61]. А джерелом розвитку особистості є внутрішні суперечливості. Ядром особистості в теорії діяльності є сукупність дієвих ставлень людини до світу, тобто відносин, що реалізуються в діяльності. Таким чином, важливим моментом методології теорії діяльності є уявлення про взаємозв'язок людини зі світом, причинність при цьому постає не в класичній схемі "причина-наслідок", а як така, що опосередковується діяльністю або образом світу. Саме введення поняття "образ світу" є прикладом неklasичного мислення, спробою остаточного подолання обмеженості стимульно-реактивної парадигми: "теза, яку я захищаю, полягає в тому, що в психології проблема сприймання повинна бути поставлена як проблема побудови в свідомості індивіда багатомірного образу світу, образу реальності". О. М. Леонтьєв зазначає, що становлення образу світу в людини є його переходом за межі "безпосередньої чуттєвої картинки", це вихід до особливого квазивиміру – смислового поля, системи значень [61].

В подальшому теорія діяльності отримала розвиток у напрямку експериментальної психосемантики (В. Ф. Петренко, О. Ю. Артем'єва), типології переживань Ф. Є. Василюка, смислової теорії особистості Д. О. Леонтьєва та ін. Теорію суб'єктивної семантики розробляла О. Ю. Артем'єва, яка розглядала її як розвиток і обґрунтування концепції "образу світу" О. М. Леонтьєва. Це дозволило дослідниці розуміти образ суб'єктивного світу як інтегратор сліду взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. О. Ю. Артем'єва вважає, що цей образ несе в собі сліди всієї передісторії психічного життя суб'єкта, а отже, повинна існувати структура, яка організовує ці сліди, дозволяє їм бути

реальними регуляторами і будівельним матеріалом суб'єктивного образу світу – структура суб'єктивного досвіду [8]. У межах психосемантичного підходу відбувалась реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генези, будову та функціонування. Психосемантика досліджує різні форми існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні та ритуальні дії, словесні поняття). Предметом психосемантики є моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду у свідомості. У межах психосемантичного напрямку в сучасній психології дається змістовний аналіз структури суб'єктивної реальності, що включає в себе виділення як інваріантних (незмінних), так і індивідуально-специфічних параметрів категоризації суб'єктивного досвіду та представлених у поняттях "образ світу", "актуальні координати досвіду", "категоріальна структура індивідуальної свідомості" та ін. [8]. В розгляді емоційної сфери людини діяльнісна методологія була використана Ф. Є. Василюком для опису типології переживання, яке розумілось їм як особлива внутрішня діяльність, внутрішня робота, яка являється своєрідною за своїм продуктом, за допомогою якої людині вдається перенести ті або інші переживання життєвих подій і станів, відновити втрачену рівновагу, оволодіти критичною ситуацією[27]. Таке бачення переживання доповнює загальний теоретико-діяльнісний підхід.

3.6. Суб'єктно-вчинкова парадигма в психології

Головним визначальним складовим елементом, носієм активності є суб'єктна позиція, суб'єктне ставлення, при цьому слід розрізняти "суб'єктне і суб'єктивне".

З точки зору В. О. Татенко, під суб'єктивним може розумітись усе те, що задає якісну визначеність життя конкретного суб'єкта [112]. Це можуть бути суб'єктивні ідеї, смисли, судження, оцінки, погляди, точки зору, інтенції та потенції, потреби і здібності [113; 114]. Отже, суб'єктивне – це цілісна онтологічна характеристика буття людини і є змістовно-дійовою характеристикою активності, що підкреслює інтенціональність суб'єкта або соціальний, діяльнісно перетворюючий спосіб буття людини. Поняття "суб'єктності" відображає, перш за все, авторський характер активності людини як суб'єкта і розкривається в таких термінах як вільний, самостійний, авторський, творчий, оригінальний. Це змістовно-дійова характеристика активності, котра підкреслює інтенціональність діяча-суб'єкта [70].

Відповідно, проблема суб'єктності людини-працівника – це, передусім, проблема активності, яка ініціює дану діяльність, причому один із найскладніших парадоксів суб'єктності трудової діяльності, на думку російського вченого Н. С. Пряжникова, полягає в тому, що людина виступає суб'єктом

власної праці не сама по собі, а як самостійний елемент навколишнього середовища, який лише поступово може збільшувати рівень своєї суб'єктності, проте ніколи не стане повністю вільним від світу [93].

З цієї позиції суб'єктність – це постійне прагнення людини до все більшої своєї усвідомленої спонтанності у виборі і реалізації тієї або іншої трудової діяльності через психологічне освоєння навколишнього, що зменшує його залежність від світу і розширює можливості повноцінної взаємодії зі світом. Розуміння особистості як суб'єкта життєздійснення, життєтворчості є розумінням "її ставлення до часу життя, реальних можливостей здобуття нею справжньої свободи самовираження" [116, 39].

Суб'єкт може виступати як спосіб розуміння людиною самої себе в одному з екзистенційних модусів і пов'язаний із поняттям "автор" [30]. Цей термін, на думку Г. В. Ложкіна, висвітлює людину не стільки в ролі виконавця, скільки як пристрасного "сценариста" своїх дій, якому притаманна активна позиція і цілеспрямованість [70]. І саме активність особистості є ціннісним способом моделювання, структурування і здійснення особистістю діяльності, спілкування й поведінки, при якому вона набуває якості більш автономно, цілісно й успішно функціонуючої системи в міжособистісному просторі [4].

Як зазначає З. С. Карпенко, "під суб'єктністю ми розуміємо саморушну причину сущого, універсальний принцип переходу можливих станів суб'єкта в дійсність інтенціональних предметностей" [50, 159]. Людина може розвиватись у якості суб'єкта до свідомого діяча і є здатною цілеспрямовано перетворювати внутрішній і зовнішній світ згідно зі своїми власними законами. При цьому вважається, що не лише розвиток, але й саме зародження людини як суб'єкта відбувається в ході зародження й розвитку предметної діяльності. Отже, сама суб'єктність не дається з народження людині, вона розвивається, проходить певні стадії від повної залежності від зовнішніх "ініціаторів" до рівня справжньої творчості і внутрішньої активності. З іншого боку, суб'єкт розглядається як те, що протистоїть об'єктові, зовнішнім обставинам. Це протистояння може здійснюватися у формі активного відображення і взаємодії. При цьому суб'єкт може й пристосовуватись до зовнішніх умов існування, а може й змінювати ці умови, тобто виступати творцем власної долі. Іншими словами, ми маємо справу з людиною, яка перебуває у конкретних життєвих обставинах, які частково вплинули на її долю, а частково створені нею самою, і яка, ставлячи власні цілі, на основі власних можливостей будує свою поведінку. Суб'єктність виступає як "здатність вибудовувати життєвий шлях, вирішуючи протиріччя між своєю індивідуальною сутністю й об'єктивною логікою життя" [47, 131].

Це відповідає позиції В. Франкла, який розглядав унікальність людини та її життя і стверджував, що люди, тоді коли придумують, знаходять ціннос-

ті, ідеали й самих себе, у дійсності переживають факт об'єктивного існування чогось, що протистоїть їм. Отже, для суб'єкта є необхідним реалізувати себе в зовнішньому світі.

У ході вирішення окремих діяльностей суб'єкт вирішує кожного разу конкретну задачу. Однак сам процес активного подолання перешкод, активного перетворення навколишньої дійсності і себе самого формує в людині нову якість, що полягає в здатності протистояти будь-яким обмеженням, здатності до ініціювання діяльності. Визначаючи суб'єктність як форму активності людини, А. К. Осницький зазначає, що саме в цій формі людина виступає автором власної активності. Авторство розглядається А. К. Осницьким, зокрема, через включення до опосередкованих форм досвіду опосередкованих переживань, що сприяє "перетворенню набутого "чужого знання", знання для всіх, у знання власне – суб'єктне" [85, 17]. Отож, умовою авторства (як характеристики суб'єктності) є взаємодоповнюючі процеси відчуження і суб'єктизації знання.

Як і багато інших психологічних категорій, поняття суб'єкт є, перш за все, філософською категорією. Власне психологічною ця категорія стає тоді, коли С. Л. Рубінштейн розкриває її онтологічний план. Та якщо дотримуватись історичної послідовності, то вперше у психологічній науці категорія "суб'єкт" вживається у роботах Д. М. Узнадзе і має для нього принципове значення. Учений наголошує на тому, що психологія як наука повинна виходити з поняття самого суб'єкта, як цілого, який, вступаючи у взаємодію з дійсністю, змушений звернутися по допомогу до окремих психічних процесів [117]. У якості однієї з характеристик суб'єкта вченим виділяється цілісність, яка, в свою чергу, пов'язана з поняттям установки, що трактується ним як "стан суб'єкта, що змінюється залежно від задач, які він сам ставить перед собою, і умов, за яких він їх вирішує" [117, 186]. Характерно, що в якості суб'єкта особистість реалізує власну установку, а не чужий наказ. Установка пов'язана з діяльністю, оскільки є модусом суб'єкта в кожний окремий момент його діяльності. А відносна незалежність від зовнішніх впливів проявляється у людини завдяки процедурі об'єктизації, яка характеризується тим, що переживається затримка, зупинка вражень, які діють на людину, і це дозволяє людині сприймати їх як дещо дане, отже, як дещо об'єктивне [Там само]. Ш. О. Надірашвілі виокремлює три рівні психічної активності: практична (пов'язана із категорією індивіда), теоретична (пов'язана із категорією суб'єкта) і соціальна (пов'язана із категорією особистості). Рівень, що належить суб'єкту, характеризується вченим як такий, що лежить між неусвідомленим рівнем індивіда і усвідомленим рівнем особистості. Ш. О. Надірашвілі вважає, що "особистість здатна до самоактивації, де одним із факторів діяльності виступає вона сама" [83, 327]. Поняття "суб'єктності" вченим

пов'язується із об'єктивацією, тобто коли людині не вдається пристосуватись до дійсності шляхом установки практичної діяльності, вона "часто зупиняє цю діяльність і об'єктивує цю ситуацію, починає усвідомлювати, пізнавати причини, що заважають" [82, 267]. Отже, дія суб'єкта починається там, де закінчується пристосування. У концепції вченого суб'єкт розглядається як суб'єкт теоретичного пізнання, головна мета якого зняти проблематичність ситуації. Вчений стверджує: "Слід вважати, що такі характерні для процесу мислення особливості, як детермінуюча тенденція, спрямованість, цілісність та інші, виникають на основі теоретичної установки суб'єкта" [82, 268]. На рівні активності суб'єкта, шляхом фіксації теоретичної установки людина "виробляє цілу систему знань та інтелектуальних операцій, які вона включає до структури активної теоретичної установки, і вирішує мислинневі задачі" [82, 271]. Установки, що виробляються під впливом самоактивності особистості, фіксуються і зберігаються в досвіді людини, а в подальшому і без спеціальної самоактивності можуть надати діяльності людини характерний їй унікальний, специфічний характер [83].

Своє розуміння категорії "суб'єкт" Д. М. Узнадзе розробляв приблизно в один час із С. Л. Рубінштейном, для якого дане поняття також є досить принциповим і важливим. Учений наголошує, що специфіка способу існування людини визначається ступенем співвідношення самовизначення людини і залежностей її від того, що є поза людиною. У взаємини з цим іншим людина вступає як активна істота, що своїми діями перетворює навколишню дійсність і змінюється сама. Власне ці дії детермінують ситуацію, але в цю ситуацію входить і сама людина з її потребами, інтересами, нахилами. Активне долучення людини до ситуації передбачає, що вона аналізує цю ситуацію, визначає в ній ті умови, які повинні бути співвіднесені з вимогами до неї і завданнями, що виходять за межі самої ситуації, і сприяють саморозвитку особистості. Отже, дії людини, що перетворює ситуацію, детермінуються умовами, але, разом з цим, власними діями людина змінює обставини. Змінюючи ситуацію, перетворюючи суттєве, людина змінюється сама. Постійне вирішення людиною завдань, що виникають, сприяє тому, що вона перевіряє ситуацію, виходить за її межі та приєднується до системи нових взаємозв'язків і взаємозалежностей.

С. Л. Рубінштейн також використовує принцип детермінізму в аналізі проблеми необхідності й свободи. Основним щодо розуміння проблеми свободи людини та детермінуючого впливу буття є положення про те, що взаємовідносини людини і світу будуються на свідомій регуляції поведінки самою людиною. Це передбачає усвідомлення нею власного світу і тих дій, що спрямовані на його зміну. Важливе значення мають думки вченого про свободу як контроль людини над власними потягами і потребами. Зовнішні умови є необхідними для життя людини в суспільстві, але діють вони, впли-

вають на людину тільки шляхом переломлення через внутрішні моральні установки особистості. Зовнішня детермінація як система людських норм діалектично пов'язана з внутрішніми умовами, тенденціями, потягами і потребами особистості. Детерміністське пояснення ставлення людини до іншої людини дало поштовх С. Л. Рубінштейну до формулювання важливого положення про проблему виховання людини. З цього приводу С. Л. Рубінштейн зазначає, що етичний сенс принципу детермінізму полягає "в підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, не-однобічного підкорення зовнішньому. Тільки зовнішня детермінація залишає за собою внутрішню пустоту" [101, 378]. Аналіз праць С. Л. Рубінштейна дозволяє вивести ряд важливих характеристик суб'єкта. Перш за все, суб'єкт – це свідомо діюча особа [102]. Однією з найбільш важливих характеристик суб'єкта, що виступає як вищий рівень активності поряд із ініціативою, є відповідальність. Відповідальність людини не лише за те, що вона робить, але й за те, чим вона стане, за себе саму. "Це положення дозволяє нам побачити, що людина є творцем свого життя, і що вона несе за нього відповідальність" [102, 86]. Для С. Л. Рубінштейна поняття суб'єкта включає не тільки психологічну активність, але й соціально-психологічну представленість особистості в міжособистісному, життєвому просторі. Людина, з точки зору вченого, не лише знаходиться в певному ставленні до світу і визначається ним, але й відноситься до світу, і сама визначає своє ставлення [100]. Поняття суб'єкта виявляє те, як особистість співвідносить себе з дійсністю, як вона заявляє про себе, як вона структурує і категоризує оточуючу дійсність, тобто тип її взаємодії з дійсністю. Нарешті, категорія суб'єкта визначається С. Л. Рубінштейном через ті ставлення, до числа яких "він зараховує в якості рівноправних із пізнанням і дією споглядання і етичне ставлення" [5, 210]. Підкреслюється, що ставлення до іншого як суб'єкта – це не будь-яке ставлення до іншої людини, взагалі не будь-які стосунки між людьми, які можуть носити і відчужений характер. Саме за допомогою ставлення людина може подолати позазнаходженість іншого і поставитись до нього як до вільного суб'єкта, що має право на самовизначення. Ідея побудови етичних стосунків з людьми як задача суб'єкта, прийняття ним етичних рішень – такою є логіка реалізації принципу суб'єктності С. Л. Рубінштейном [5]. Він вважає, що мати ставлення до іншого як до суб'єкта – означає допомогти йому подолати негативне в ньому з позиції того позитивного, що потенційно є в кожній людині. Але при цьому треба володіти готовністю побудувати своє етичне ставлення до іншого проти його негативного ставлення до себе. К. О. Альбуханова-Славська, аналізуючи праці С. Л. Рубінштейна, зазначає, що активно-етичне ставлення до іншого, але не нав'язане йому силою, а таке, що враховує його внутрішню сутність, спрямоване на те, щоб допомогти людині встояти і подолати життєві і внутрішні

складнощі – "така глибоко діалектична позиція вченого в розробці проблем етики у людини як її суб'єкта" [5, 211]. Фактично, це початок суб'єкт-суб'єктного підходу.

До розробки категорії суб'єкта певний внесок зробила концепція людини як активного діяча М. Я. Басова. У структурі особистості людини вчений умовно виділяє: організм, що може бути співвіднесеним із поняттям індивіда, оскільки, розглядаючи розвиток організму, М. Я. Басов визначає його як біологічний, який має власне фіксоване в собі джерело. Також вчений виділяє діяча в навколишньому середовищі: "людина на відміну від тварин не лише сама пристосовується до середовища, але й пристосовує середовище до себе, впливаючи на нього і перетворюючи його в процесах своєї праці за допомогою штучних знарядь праці. Останнє робить її не просто діячем у середовищі, але й активним діячем" [14, 224]. Також вчений використовує поняття "суб'єкт" у відповідності до поняття "самопізнання".

Продуктивний розвиток категорії суб'єкта простежується в роботах К. О. Альбуханової-Славської, яка, аналізуючи цю проблему, значної уваги надавала розробці поняття "життєдіяльності". Це об'єктивний процес, що характеризується через певні об'єктивні протиріччя між загальним та індивідуальним, що виникають у результаті їх неспівпадіння [2]. Життєдіяльність для людини виступає як проблема, засобом вирішення якої є психічна діяльність. Індивід є суб'єктом психічної діяльності в тому сенсі, що "він завдяки психіці змінює об'єктивні умови своєї діяльності" [2, 261]. Психологічна категорія суб'єкта дає змогу "...розкрити співвідношення ідеалу розвитку і реально досягнутого рівня, можливостей особистості й реальної міри її активності" [3, с. 48].

К. О. Альбуханова-Славська підкреслює, що індивід є не лише суб'єктом, що довільно управляє психікою і навіть своїми діями, але й суб'єктом, що свідомо організовує своє життя, тобто є суб'єктом своєї життєдіяльності [2]. Суб'єкт життєдіяльності – це основа для диференціації суб'єктів, суб'єкт пізнання, спілкування, діяльності.

Для А. В. Брушлінського категорія суб'єкта носить особливий характер. Учений доводить гуманістичний характер цієї категорії, що відображає активну позицію людини. Як підкреслює В. В. Знаков, А. В. Брушлінський не просто розвивав суб'єктно-діяльнісний підхід, продовжуючи ідеї С. Л. Рубінштейна – він зробив принципово новий крок у цьому напрямку, описав наукові основи психології суб'єкта [45].

Суб'єкту, на думку А. В. Брушлінського, властивий ряд якостей. Одна із головних – це характеристика суб'єкта як цілісності. Отже, у концепції А. В. Брушлінського суб'єкт є інтегратором усіх властивостей людини, ця категорія включає в себе якості і особистості, і індивіда, індивідуальності.

"Суб'єкт" є найбільш широким, всеохоплюючим поняттям людини, що узагальнено розкриває єдність усіх її якостей: природних, соціальних, суспільних, індивідуальних. Згідно з концепцією А. В. Брушлінського, кожна людина є суб'єктом, однак це онтологічна якість, і на кожному етапі розвитку людина знаходиться на певному рівні перетворюючої діяльності [22; 24]. Отже, суб'єкт виступає як ініціатор активності, і саме на цій основі розвивається. Вчений пов'язує поняття суб'єкт із творчим початком у людині: "суб'єкт у своїй діяльності, духовності – це суб'єкт творчості, створення, інновації. Його діяльність є творчою і самостійною" [23, 8]. Людина як суб'єкт є автором свого життєвого шляху, джерелом саморозвитку, вона цілеспрямовано змінює дійсність, але тим самим змінює і саму себе. Як автор, людина турбується про свою екзистенціальну ситуацію. З віком роль названих процесів зростає. Значно більшу роль у житті людини починають відігравати саморозвиток, самовиховання, самоформування і, звісно, велику роль як основа розвитку відіграють внутрішні умови, через які завжди і діють всі зовнішні причини, впливи.

Суб'єктна активність визнається в якості основної детермінанти розвитку і В. О. Татенком, а вплив середовища і біологічні фактори відносяться лише до умов розвитку [112].

Для вченого суб'єкт – "це істота, що самоінтегрується, самостійно, вільно і творчо здійснює свою життєдіяльність і в цій якості розвивається протягом життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських стосунків" [112, 185]. Як суб'єкт, людина вирішує такі задачі: 1) пізнання й перетворення свого зовнішнього світу; 2) пізнання й перетворення свого внутрішнього світу; 3) пізнання й розвиток себе як суб'єкта власного психічного життя і свого буття взагалі.

О. Н. Волкова, досліджуючи суб'єктність педагогів, пише, що суб'єктність визначається через категорію ставлення і являє собою ставлення до себе як до діяча [29]. Наголошується, що суб'єктність передбачає таке ставлення не лише до себе, але й до інших людей, особливо до учнів. Виявлення такого ставлення пов'язується з іншою людиною, що має суб'єктність.

Проблему суб'єктності розглядав і Г. С. Батіщев, який наголошував, що суб'єктність людини за своєю суттю є міжсуб'єктною [15].

З точки зору В. А. Петровського, суб'єктно орієнтована людина – це носій і творець діяльності, єдина, неподільна істота, що діє. Вчений, використовуючи поняття суб'єктності, зазначає, що даний феномен полягає в тому, що людина вважає себе в якості причини свого буття в світі [89; 90].

Аналізуючи психологічні особливості структурно-змістових компонентів активності, В. П. Хайкін, як момент її руху, виділяє "активне пошукове

ставлення-самоствалення" [123]. Вчений підкреслює: "Як рух до реального ставлення, до діяльності, воно відповідним чином співвідноситься з готовністю, настановою, спрямованістю, мотивом, метою, але виступає самостійним феноменом" [123, 159]. В. П. Хайкін зазначає, що формування процесу і стану активного ставлення включає процеси інтеграції знань про конкретну дійсність. Це особливий рівень і форма самовираження й самопізнання, самореалізації "Я" не лише по відношенню до реальної дійсності, але й по відношенню до себе. Для Л. В. Сохань універсальна здатність людини ставитись до самої себе є складним феноменом, що включає різні аспекти: ця здатність є важливим показником загального розвитку особистості і залежить як від соціальних можливостей, умов, так і від внутрішніх якостей особистості, її спрямованості, прагнення до саморозвитку [42]. З цієї позиції суб'єктна орієнтованість виступає як форма життєтворчості, оскільки дає можливість визначально впливати на творення себе, побудову власного життя, виходячи з особистості, її духовного світу, світогляду, цілей, тим більше, що життєтворчість – це процес саме активної життєдіяльності людини.

З точки зору Н. І. Сарджвеладзе, модус існування особистості визначається включеністю в соціальні стосунки і здатністю породжувати ставлення до зовнішнього світу і до себе [105]. Вчений виділяє два способи ставлення до себе і зовнішнього світу: суб'єктно-об'єктний і суб'єктно-суб'єктний. Специфіка такого ставлення пов'язана з тим, на що спрямований суб'єкт. Відповідно спосіб презентації "Я" може бути об'єктним чи суб'єктним. При об'єктному самостваленні позиція спостерігача – суб'єкта – від "інших до себе", при суб'єктному підході домінує "погляд зсередини", а осягнення чужого зовнішнього світу характеризується спрямованістю "від себе до іншого". Відмінності між об'єктним і суб'єктним самостваленням фіксуються в когнітивній, конативній та емоційній сторонах. Так, емоції, що виникають в рамках об'єктного ставлення до себе, залежать від позиції зовнішнього спостерігача, який розглядає себе як засіб для досягнення особистої мети. Емоції, що виникають при суб'єктному самостваленні визначаються станом потреб, пов'язаних із пошуком свого місця призначення і смислу життя. Якщо неприйняття є джерелом об'єктного самоствалення, то суб'єктне самоствалення будується на самоприйнятті і прагненні "бути самим собою" [105].

Н. І. Сарджвеладзе виділяє шість варіантів установки особистості до речей, інших людей, до самої себе:

- 1) суб'єктно-об'єктне ставлення до речей (S-o-O);
- 2) суб'єктно-об'єктне ставлення до інших людей (S-o-P);
- 3) суб'єктно-об'єктне ставлення до самої себе (S-o-S);
- 4) суб'єктно-суб'єктне ставлення до речей (S-s-O);
- 5) суб'єктно-суб'єктне ставлення до інших людей (S-s-P);

б) суб'єктно-суб'єктне ставлення до самої себе (S-s-S).

Важливо, що способи самоставлення пов'язані з таким самим способом ставлення особистості до інших людей.

Характерно, що в "якості важливого моменту здійснення активного ставлення-самоставлення до дійсності виступає внутрішній пошук себе (свого смислу, осмислення себе) в просторі смислів, пов'язаних із формуванням відповідного рівня Я-позиції і реальним виділенням смислової домінанти" [123, 153]. Розгляд людини як суб'єкта своєї життєдіяльності, представлено в концепції О. Ю. Коржової [56]. Під суб'єктністю вона розуміла здатність активно брати участь у процесі життєдіяльності. В. А. Петровський, використовуючи поняття суб'єктності, зазначає, що даний феномен полягає в тому, що людина вважає себе в якості причини свого буття в світі [90].

Схожим терміном – смислобудівництво – оперує Ф. Є. Василюк [27], який досліджував переживання людини в критичних ситуаціях. Проте, на думку В. П. Хайкіна, смислобудівництво в полісмиловому просторі і виділення в ньому домінантного смислу у відповідності до смислу Я в ситуації, яка створюється, забезпечує формування мотивів його прийняття, створює конструкти відношення. Стимулює потребу сформувати простір відношень між феноменом дійсності і своїм "Я", в якому і визначається, і завершується активне пошукове ставлення, що забезпечує функціональні можливості людини до реального відношення і практичних дій [123].

Г. С. Батіщев пише, що суб'єктне буття людини вміщує в собі "багатомірне багатство віртуальних складових, або прихованих потенцій, що безперервно змінюються" [15, 58]. Загалом проблема потенційного в особистості розглядалась Т. І. Артем'євою [9]. Потенціал суб'єктності характеризують як можливість людини взаємодіяти з життєвою ситуацією певним, індивідуально специфічним чином [56].

Погляд на особистість як на суб'єкта свого власного розвитку дозволяє говорити про накопичення нових потенцій розвитку, які проявляються саме в пошуці й побудові певних видів діяльнісного ставлення до світу. В структурі особистості виділяються потенційна й актуальна сфери. Способи взаємопереходів між ними розглядаються як характеристики механізмів розвитку особистості. Сфера потенційного виконує важливу детермінуючу функцію – вона слугує джерелом смислоутворення [9]. Однією з форм потенційного виступають цілі, прагнення, ідеали людини. Потенційні особливості тісно пов'язані з актуальними, тобто такими, що реалізуються, діють за конкретних умов життєдіяльності. Г. С. Батіщев наголошує на тому, що суб'єктне буття слід розглядати не ізольовано, а як міжсуб'єктне буття, і саме воно має в собі внутрішню глибину. Комунікативність, з точки зору вченого, взагалі відноситься до "однієї з цінностей життя і розглядається ним як життя у

взаємності з іншими і в глибинному співбутті з іншими, а через них, і в їх особі – у взаємності й співбутті з усім сущим на світі" [15, 42]. Ближчий і суто свій *Інший* тут виступає як втілення тієї суб'єктності, лише по відношенню до якої, і у внутрішній всепроникаючій співвіднесеності з якою, дійсно живе *Я*. Така міжсуб'єктність включає в себе відвертість, відкритість адресованості життя своєму *Іншому*, і здатність всередині свого власного життя приділяти без хвилювання і турботи достатньо місця й часу, дій і станів, думок і почуттів, цінностей не лише власних, але й тих, що властиві *Іншому*. Іншими словами, це здатність суб'єкта в процесі співбуття не боятись втратити своє *Я*, не відгороджуватись, не захищати своє *Я* від *Іншого* [15]. Дійсний прогрес становлення особистості, вихід її на вищий виток спіралі пов'язується з можливістю подолати певну відчуженість і "допустити" світ до себе, увійти з ним у відносини родинної уваги.

Нарешті, заслуговує увагу робота О. М. Волкової, у межах якої вона наголошувала на активно-перетворювальній функції особистості, на її суб'єктних характеристиках і виділила певне ставлення до себе, а саме ставлення як до діяча, а сам суб'єкт нею розглядався як властивість особистості здійснювати взаємообумовлені зміни у світі, інших людях [29].

Ідею творчого самотворення себе, можливості культивувати свій творчий потенціал у процесі власних зусиль реалізує концепція творчої унікальності (Є. П. Варламова, С. Ю. Степанов), принцип творчої самодіяльності (С. Л. Рубінштейн), концепція життєтворчості (Л. В. Сохань). Зазначені підходи об'єднує переконання в тому, що людина як суб'єкт власної життєдіяльності здатна до активної перетворюючої діяльності і, при цьому, одним і тим самим актом творчої самодіяльності, створюючи і його, і себе, особистість створюється і визначається. Аналізуючи вказані підходи, слід врахувати, що кожна людина – унікальний і неповторний світ у собі, який не може бути виражений у жодній системі понять. Але цей унікальний внутрішній світ втілює в собі загальнолюдські цінності й набуває реальності лише в творчій діяльності індивіда, зверненого до інших. Це і буде продовження думки Г. С. Батіщева, який зазначав, що немає більш комунікативного процесу, ніж власна творчість, а творчість по суті своїй є міжсуб'єктною.

Завдяки вчинковій активності люди поступово адаптуються у соціум, пізнаючи себе та інших людей. Вчинок є формою комунікації, а люди, що вступають у взаємодію, прагнуть проявити себе як самостійні індивідуальності. Теорія вчинку в українській психологічній науці розроблена Володимиром Андрійовичем Роменцем: "розкрити механізм учинку – це теж саме, що й розкрити творчий механізм психічного розвитку. Вчинок є істинна, справжня творчість нових форм, якостей психічного" [96, 25]. Поняття "вчинок" пов'язане із такими поняттями як "творчість", "свобода", "саморозви-

ток", "самовдосконалення", "комунікація": "Вчинок, будучи безпосереднім вираженням комунікації, що лежить в його основі, може мати наукову, художню, технологічну, практичну та інші форми, але його змістом є розширення впливу індивіда на предмети і події довкілля. Вчинок є діяльна ланка комунікації: інтуїції, фантазії, мислення" [97, 26].

Повноцінний вчинок – це завжди трансценденція у новий життєвий вимір, перехід у новий буттєвий простір. При цьому теоретико-методологічне підґрунтя філософсько-психологічної теорії вчинку складають такі положення:

- 1) У вчинку виявляється активна творча взаємодія людини і світу.
- 2) Буття у своїй сутності розкривається як всезагальний вчинок, відносно якого і людина, і світ постають у певному розумінні залежними феноменами.
- 3) Вчинок – результат взаємного переходу особистості й макрокосмосу, і цей перехід виявляє себе як творчий акт.
- 4) Вчинок є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської і діяльності [96].

В структурі вчинку виділяють ситуацію, мотивацію, дію і післядію. Ситуація – це певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій, яка створюється від активної співучасті в бутті різних суб'єктів. Вона включає і середовище, і саму людину. Це, з одного боку, зовнішнє середовище, обставини, які протистоять їй, з іншого – суб'єктивні обставини, що складають внутрішній світ людини. Проте водночас це процес і результат трансценденції людини за межі цих обставин, перетворення їх в умови розгортання вчинку. Таке перетворення відбувається в результаті боротьби мотивів, їх конфлікту. Цей процес можна розглядати у різних вимірах: раціональному, індивідуальному, моральному, творчому, емоційному тощо. Проте вчинок – це не будь-яке, а обов'язково високоморальне, відповідальне, творче діяння.

Вчинкова дія починається після завершення боротьби мотивів і передбачає підготовчий етап, у якому відбувається психологічне моделювання акції вчинку, прогнозування можливих наслідків. Після здійснення вчинку людина його певний час осмислює, усвідомлює значення для життя в цілому.

З позицій суб'єктного підходу біологічні та соціальні фактори слід розглядати не як причини або детермінанти, а саме як фактори чи умови, що сприяють чи перешкоджають активності самовдосконалення та саморозвитку.

На думку В. О. Татенко "суб'єктна парадигма в сучасній психології дає змогу креативно диференціювати й інтегрувати різні напрями психологічної науки, орієнтує на дослідження людини як цілісної, активної автономної істоти, інтегрованої на рівні свідомості й діяльності, свідомого і несвідомого, форми і змісту психічного життя, суперечливої єдності тіла, душі і духу,

індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в динаміці їхнього взаємозв'язку" [114, 330].

Внутрішній зв'язок суб'єктності і вчинковості виявляється в тому, що людина-суб'єкт в якості особистості, індивідуальності виступає носієм, автором і регулятором учинкової активності, рушійною силою її розвитку [114, 348].

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття "парадигма"
2. Назовіть базові парадигми психології
3. Виділіть основні ознаки методологічної кризи в психології
4. Здійсніть порівняльний аналіз основних парадигм у психології
5. Назовіть основні положення гуманістичної психології
6. В чому полягає методологічний внесок у психологічну науку

Л. С. Виготського

7. Розкрийте сутність поняття "інтеріоризація"
8. Дайте визначення поняття "суб'єктність"
9. Охарактеризуйте вчинкову активність людини
10. Охарактеризуйте ключові поняття теми. Занотуйте їх до робочого зошиту.

4. Класична, некласична і постнекласична психологія

4.1. Класична і некласична психологія.

У сучасному пізнанні на зміну системній логіці дослідження приходить мережева, позитивізм змінюється герменевтикою, а класична і некласична раціональності поступаються місцем постнекласичній раціональності. Зарубіжні автори спробували знайти методологічні орієнтири для розвитку психології, звернувшись до філософських шукань постмодернізму. Постмодернізм приніс в психологію принцип "методологічного сумніву".

А. Ю. Агафонов пов'язує кризу вітчизняної психології з наростаючою "інфляцією раціоналізму", яка виявляється і основним симптомом кризи [6, 67]:

- 1) відцентрова тенденція;
- 2) відгородження академічної психології від постмодерністської реальності, коли академічне середовище відторгує інновації;
- 3) науковий нігілізм.

Основна ідея А. Ю. Агафопова полягає "в поверненні до свідомості як предмета психології. Свідомість слід вивчати як ідеальний об'єкт незалежно

від соціокультурних впливів. Але: психологія, що вивчає людську свідомість, не може абстрагуватися від соціальних, історичних, ситуативних і навіть іноді фізіологічних контекстів"[6, 68].

Не єдина теорія, а мережа взаємоузгоджених концепцій, не одновіршинна "піраміда" психологічного знання, а рухома "мережа" – таким рішення цього завдання видається нам. І тут виникає необхідність комунікативного простору для можливості взаємного узгодження різних психологічних концепцій.

В. А. Мазилів стверджує, що саме тенденція до інтеграції дає психології шанс знайти бажану цілісність. Засобом здійснення інтеграції виступає комунікативна методологія.

В. А. Мазилів виділяє три рівні психологічної кризи [94, 9]:

1) (поверхневий) відображає природний розвиток психологічної науки. (Назвемо цей рівень кризою зростання).

2) флуктуації між природничо-науковою та герменевтичною методологіями. (Це криза статусу).

3) з неадекватним трактуванням предмету психології. (Криза комунікації).

Предмет психології – психіка як складна система, що саморозвивається – повинен виступити в багатстві її зв'язків з біологічним і з культурним світами.

Отже, шляхами подолання методологічної кризи у вітчизняній психології стають концепції комунікативної і постнекласичної раціональності.

В. С. Стьопін, описав три історичні типи раціональності, відповідних стану науки: класичну, некласичну, постнекласичну [111].

Розвиток постнекласичної науки відбувається з інформаційним розвитком світу, коли об'єктом досліджень стають унікальні саморозвинуті системи. У постнекласичній науці виникають проблемно орієнтовані дослідження, які вимагають міждисциплінарного дискурсу, особливих способів опису реальності, діалогу природознавства і гуманітарних наук. Постнекласична наука є типом наукової раціональності, який об'єднав науки про природу і науки про дух. У сучасному пізнанні виникла загальнонаукова картина світу, де різні типи раціональності не заперечують одна одну, а ділять між собою сфери впливу.

Наявність у людини поглядів і життєвої позиції, які "вписані" в картину світу, не є механічною детермінацією і потребують розкриття основних шляхів формування світогляду. Вся складність розкривається у проблемі, яку справедливо актуалізує вчений Д. О. Леонтьєв: "людина володіє світоглядом чи світогляд володіє людиною?" [65, 29]. Запитання можна переформулювати: людина формує світогляд чи світоглядна картина світу як надіндивідуальне утворення впливає на формування життєвої позиції людини?

Історичні типи раціональності як такі, що реально існували або існують, розглядає В. С. Стьопін, вирізняючи класичний, некласичний і постнекласичний типи наукової раціональності і відповідні етапи розвитку науки [111, 423]. Проблема некласичної раціональності виникає, за думкою М. К. Мамардашвілі, у XX столітті в зв'язку із завданням введення явищ свідомості і життя в наукову картину світу [76, 6]. Завдання це постало перед наукою через проблему спостереження як у фізиці (теорія відносності, квантова механіка), так і в психології (психоаналіз). Проблема спостереження – це проблема спільного розгляду об'єктивних фізичних процесів існування деяких станів життя і свідомості, які "є елементами історії певного роду істот, що звуться "людьми" або "людством"[66, 12].

Труднощі цього спільного розгляду вимагають усвідомлення тих передумов, на яких засноване класичне розуміння суб'єкта і об'єкта. У межах класичного ідеалу раціональності суб'єкт мислиться здатним неперервним чином відтворювати об'єкт так, щоб той був повністю артикульований зовнішнім, просторовим чином, тобто, щоб не лишалось місця ні для чого внутрішнього, не контрольованого суб'єктом [76, 7]. Мова йде про принципovu можливість відтворити раціонально зрозумілий об'єкт неперервним чином теоретично (чому відповідає, наприклад, застосування в теоретичній механіці диференційного числення, а отже, й нескінченно малих величин). Стосовно практики передбачається можливість нескінченного вдосконалення вимірювальних процедур, які, в принципі, апроксимують ідеальну точність величин, теоретично заданих щодо математичних просторових і часових точок, які не мають розміру.

Всі згадані нескінченності, а також багато інших (можливість мислити, актуальну і потенційну нескінченності в математиці, зокрема) передбачають примислення нескінченного суб'єкту, здатного здійснити ці нескінченні процедури. З самого початку класичне мислення мало на увазі божественний інтелект, за образом і подобою якого мислився людський інтелект. Вирішальною для класичного ідеалу раціональності була можливість граничного переходу між процедурами, які здатна здійснювати людина, і їхнім нескінченним повторенням, на яке мислився здатним нескінченний суб'єкт.

Таке розуміння об'єктивації раціонально зрозумілого задається в метафізичному обґрунтуванні науки Нового Часу Р. Декартом і виступає вихідним моментом методу фізичного дослідження за Г. Галілеєм. Як один із наслідків для фізичної картини світу з цього впливає, між іншим, нескінченна подільність і однорідність простору й часу, в будь-якій точці якого суб'єкт може перевірити в фізичному експерименті теоретичний закон, що описує поведінку об'єкта.

Повернути людину з активністю її діяльності і свідомості в світ пропонував і С. Л. Рубінштейн. Але він залишив у своїй картині світу класичне розуміння причинності (з такими нововведеннями, як вплив наслідків на причину, її процесуальність, можливість аналізу-синтезу і членування єдиного ланцюга подій на причини і наслідки), а також принцип єдності свідомості й діяльності: зовнішнє діє через внутрішнє; у якості причини можуть виступати і внутрішні умови [101, 618]. При осмисленні специфіки методологічного підходу С. Л. Рубінштейна як суб'єктного (а не діяльнісного) сучасними послідовниками підкреслюється і закладений в ній некласичний хід: відмова від дихотомії "суб'єкт-об'єкт", оскільки без суб'єкта немає об'єкта [46, 109]. Однак це не привело в даній концепції до зміни розуміння причинності, яке виводило б психологічне пояснення за рамки принципу єдності свідомості й діяльності.

Витоки некласичної психології дослідники знаходять у роботах Л. С. Виготського. Аналізуючи наукові підходи вченого, Д. Б. Ельконін виділяє ознаку некласичної психології: це наука про те, як із об'єктивного світу мистецтва, зі світу знарядь виробництва, зі світу всієї промисловості народжується і виникає суб'єктивний світ окремої людини. Отже, психічні властивості і процеси існують не лише в інтраіндивідуальній формі, що прив'язані до активності нервової системи індивіда. Вони існують також в об'єктивованій, опредметненій формі в культурних артефактах і можуть передаватись (транслятись) від індивіда до індивіда [67]. В основі некласичної парадигми лежить, перш за все, третя наукова революція, яка відбулася в кінці ХІХ – поч. ХХ століття. В новій науковій картині світу центральне місце зайняли різні види взаємодії між об'єктами. З відкриттям елементарних часток і поділеного атома, становленням релятивістської та квантової теорії, появою концепції нестационарного Всесвіту сформувалась нова некласична природознавча парадигма. Класична філософія заклала відповідь, яка ґрунтувалася на ідеї когнітивної раціональності як спроможності людини за допомогою теоретичного мислення фіксувати зовнішній незалежний об'єктивний світ і відповідно на "розумних засадах" культивувати своє життя, суспільство, природу. На противагу такому трактуванню некласична філософія у феноменологічній, структуралістській традиції долає незалежність об'єктивного світу і людської свідомості. Постулюється ідея існування особливої надіндивідуальної сфери світу людського буття, яка відмінна не тільки від світу природи, а й від суб'єктивного світу окремої людини. Відповідна позиція розкривається німецьким феноменологом Е. Гуссерлем у завершальній прижиттєвій публікації – "Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія". Мислитель запроваджує поняття "життєвий світ", яким окреслюється світ, взятий у його значущості для людини, горизонту людських

потреб, турбот, цілей, взаємин і бажань, втілюваних певним чином у тій чи іншій формі у предметах, реаліях і зв'язках людської культури [38, 33]. Життєвий світ розглядається Е. Гуссерлем як універсум анонімно сформованих інтерсуб'єктивних смислів, відносин, апіорних щодо різноманітності свідомих, зокрема наукових, схематизацій людської діяльності й мислення.

У сучасній соціальній філософії ідея обумовленості досвіду як визначеної практики соціальних агентів розкривається в соціальній топології французького соціолога П. Бурдьє. Згідно з П. Бурдьє, сприйняття соціального простору виникає в результаті подвійного структурування на об'єктивному (як побудова зв'язків об'єктивного світу) і суб'єктивному (як побудова зв'язків символічного світу) рівнях [25, 139]. "За допомогою цих двох механізмів буденна свідомість створює цілісний світ здорового глузду або, меншою мірою, виробляє мінімальний консенсус у відношенні до соціального світу" [25, 145]. Дослідник вводить у практичну філософію поняття "габітус", яким характеризується інтеріоризований життєвий досвід, як правило неусвідомлений, що дає відчуття "вільного" виконання агентами примусових насправді соціальних норм [25, 141]. У межах такого трактування світогляд визначений реальністю як структурою взаємозв'язків, що породжують і визначають практику людини та її уявлення ролі, місця, статусу тощо.

Перехід до неklasичної картини світу – це відмова від ідеї вічних і непорушних істин, покладеної в основу закону. Критерії неklasичної картини світу описав Мераб Мамардашвілі, який спирався на теорію Карла Маркса. Активність, згідно з марксистською теорією людини, – це відтворення конструктивних новоутворень – "третьох речей" (активність у картезіанській схемі – це відтворення і збереження). Прикладом таких новоутворень є використання колеса. Не закони фізики визначають його використання людиною, а конструктивне мислення, включене в реальні буттєві зв'язки. Такі треті речі Мамардашвілі називає "предметно-речовими механізмами свідомості". Сконструювавши ці предмети, ми бачимо і розуміємо світ за їх допомогою. І нарешті, ще один важливий аспект класичного розуміння свідомості, на якому наголошує Мамардашвілі: "той, хто знає предмет А, знає свій стан розуму стосовно А (тобто свідомість прозора для самої себе)" [76, 8]. Власне, вихід за межі класичного розуміння свідомості у філософії і психології почався з виявлення "непрозорості" для суб'єкта власних станів свідомості. Виявлення К. Марксом феномену ідеології, виявлення З. Фрейдом процесів раціоналізації витіснених змістів свідомості – це свідоцтво детермінованості мислячого суб'єкту історією людства, за

К. Марксом, або персональна історія становлення його сексуальності, за З. Фрейдом.

З цієї обставини впливає важливий у гносеологічному відношенні наслідок, пов'язаний з прогресом в об'єктивності нашого мислення за рахунок усвідомлення історичної визначеності суб'єкта, що пізнає. На щастя, цей загальний висновок не вичерпує методологічний аспект роботи М. Мамардашвілі. В іншому разі достатньо було б послатися на критику Г. Патнемом культур-релятивізму в дусі П. Фейерабенда[53]. І справа не тільки в тому, що фейерабендівська теза про несумірність теорій, як і кунівська теза про несумірність парадигм, є такими, що самоспростовуються. Твердження про рівноцінність всіх типів культур і всіх людських пізнавальних практик при всій її анархічності, що впадає в очі, (як відомо, П.Фейерабанд називає свою концепцію методологічним анархізмом) виходить з тієї ж абсолютистської позиції, що й розкритикована ним методологія науки[53, 9]. Абсолютизм цієї позиції заснований на припущенні про можливість оцінки пізнавальних практик з деякої привілейованої точки зору як рівноцінних. Таким чином, культур-релятивізм такого роду не тільки недостатньо релятивний, але й недостатньо конструктивний.

Конструктивність релятивізму було продемонстровано фізиками в ході наукових революцій нашого століття. Маємо на увазі відмову А. Ейнштейна від ідеалізацій, притаманних принципу відносності Г. Галілея, а також узагальнення відносності до просторово-часового положення спостерігача в принципі відносності до засобів спостереження, яке було здійснене Н. Бором і В. А. Фоком в квантовій механіці[7,48-50]. М.Мамардашвілі показав, що для фізиків це був такий же вихід за межі класичної раціональності, як свого часу для К. Маркса і З. Фрейда.

Розгляд нелінійної динаміки з особливими точками, у яких нелінійні рівняння можуть мати більше, ніж одне рішення (вони називаються точками біфуркації в найпростішому випадку, коли таких рішень два) показує, що вибір між цими рівноможливими рішеннями в точці біфуркації є принципово випадковим, ніякі проміжні варіанти не є можливими. М. Мамардашвілі ставить ці обмеження в один ряд з обмеженням класичного погляду в квантовій фізиці границею зменшення невизначеностей, у психології сенсорним порогом чутливості, в економіці неможливістю зняти різницю між організацією виробництва всередині приватного виробництва і його самоорганізацією в цілому ринку, де діють багато індивідуальних волей, що базуються на приватній власності [76,17].

Роль таких обмежень полягає в тому, що вони руйнують можливість граничного переходу до нескінченно потужного зовнішнього інтелекту, адже саме такий перехід є основою класичного образу думки. Більше того, примислення нескінченного суб'єкту стає в цих випадках непотрібним, а тому й безглуздим.

Торкаючись причин цих змін, М. Мамардшвілі посилається на К. Маркса, "у якого цей радикально неklasичний хід мислення, що виключав деяку класичну прозорість свідомості або деяку абсолютну зовнішню систему відліку, у якій будь-яку систему може бути відтворено вже в раціонально контрольованому виді, передбачає існування істотно різних осередків самодіяльності в системах" [76,12].

Як бачимо, в пункті, який пов'язує класичний спосіб мислення з точкою зору божественного погляду, розуміння, запропоноване М. Мамардашвілі і Г. Патнемом, співпадають. Тим цікавіше, що існування різних осередків самодіяльності, яке й робить неможливим застосування типової для класики привілейованої точки зору, є типовою ознакою складних систем, що самоорганізуються, і які виступають предметом нелінійної науки. Ці системи мають різні центри притягання (аттрактори), що конкурують поміж собою і визначають можливість різних варіантів еволюції складних систем. Нелінійність посилює відмінності, які спочатку є малими, і система, потрапивши в зону притягування одного з аттракторів, опиняється в ситуації незворотності зробленого вибору. Подальше уточнення інформації щодо вихідних відмінностей не поліпшує можливостей передбачення ні для ситуації біфуркації, ні для дивних аттракторів входження в хаос. Все це робить очевидним необхідність вироблення і усвідомлення неklasичного ідеалу раціональності для успішного розвитку нелінійної науки.

Системно-причинний підхід, запропонований М. К. Мамардашвілі, спирався на аналітичний метод і концепцію перетворених форм К. Маркса. Спочатку схема методу сходження від абстрактного до конкретного була застосована ним до аналізу змісту і форм мислення [76, 9]. Трохи пізніше орієнтування на вирішення питань про роль предметної діяльності і конструктивної ролі свідомості привело філософа до ідеї ампліфікаторів розвитку, впритул пов'язану зі зміною розуміння причинності.

Неklasичне розуміння раціональності за Мерабом Мамардашвілі полягає в підкресленні багатомірності свідомості, що породжує такі ефекти взаємодії її різних рівнів, що вони не можуть бути покладені в єдиний ланцюжок причинного зв'язку часу і простору. Такі ефекти системності означають: різні рівні спрацьовують разом і миттєво, а стан системи згортає і упаковує себе (або розгортається) і ієрархію рівнів, що одночасно спрацьовують.

Неklasична наука (неklasичне природознавство) – система знань і способів їх отримання, що ґрунтується на уявленнях, що сам процес і продукти пізнання неможливо абстрагувати від процедур і засобів (включаючи наукові теорії), за допомогою яких ми пізнаємо світ. Не існує "чистих" фактів як таких: якщо у факті немає місця самому суб'єкту пізнання, то це не науковий факт.

Таким чином людина розглядається як суб'єкт пізнавальної активності, а наукова картина світу є сукупністю всіх властивостей, що виявляються світом у ході пізнавальної взаємодії із суб'єктом пізнання. В неklasичному природознавстві предмет і метод не відокремлені один від одного; предмет не існує до того, як він починає вивчатися.

До неklasичних підходів в психології відносяться ті підходи, які намагаються відійти під природничо-наукової парадигми, замінити її або протиставити себе їй. Мова йде про гуманітарний підхід у психології, який пов'язує з наступними особливостями:

1. Активне включення в розгляд соціально-історичного, культурного контексту, розгляд людини не як речі серед речей, а як індивіда, вкоріненого в світ культури, з яким він взаємодіє та з якого він себе будує. Гуманітарна (неklasична) психологія розглядає особистість не як природний, а як культурний, штучний об'єкт, як витвір.

2. Розгляд особистості як творця цього витвору, активного суб'єкта, що не лише формується ззовні чи всередині раніше закладеними програмами, але й такого, що здатен до самодетермінації, самотворення [57].

4.2. Постнеklasична парадигма в психології

П'ять ознак класичної психології вказуються авторами, які виступили в психології проти заданих нею обмежень: сциєнтизм як вузько зрозуміла науковість (так, психоаналіз не стільки наука, скільки мистецтво тлумачення), універсалізм (пошук загальних законів), індивідуалізм, механістичне розуміння каузальності в поділі зовнішнього-внутрішнього і суб'єктивного-об'єктивного[1, 148].

О. Г. Асмолов відніс до неklasичних теорій у психології такі різні напрямки, як психоаналіз (з його розробкою концепції несвідомого), теорію установки Д. Н. Узнадзе, культурно-історичну концепцію Л. С. Виготського, діяльнісний підхід (теорії О.М. Леонтьєва і С. Л. Рубінштейна): "Принципова новизна цих різних напрямків методології психології полягає в прориві за кордони" постулату безпосередності "і пошуку того", що є опосередковуючою ланкою", яке, породжуючи психічні явища, саме б до сфери психічного не належало" [11, 74]. У роботах його учениці М. С. Гусельцевої чіткіше були прописані ті принципи, які були пов'язані вже не тільки з неklasичною, а й з постнеklasичною картиною світу, на яку могли орієнтуватися психологічні теорії[35, 101].

Це, зокрема, такі передумови, як: відхід від протиставлення природничо-наукового і гуманітарного пізнання; виникнення мережевих концепцій, що протиставляються основним положенням теорії систем; комуністична

партія нової інформаційної культури; рух назустріч ідеям, що відрізняє пізнання світу і людини на Заході і Сході[35, 5].

Сюди ж відносяться ідеї "гуманізації світу мовою" (В. Гумбольдт), перехідним з рівня функції (обслуговування) на рівень сутності (піднесення людини) [36, 113].

Інтеграційні тенденції представлені в розгляді взаємин людини і природи у взаємодії і в контексті ноосферогенезу, у зверненні до понять невизначеності (в тому числі "духовної невизначеності") і незавершеності як цінності [36, 114]. Ці та ряд інших представлених критеріїв можуть служити підставою зміни парадигмальної суті психологічних підходів або теоретичної психології в цілому, якщо будуть підкріплені відповідною зміною методів психології.

Д. Б. Ельконін першим у своїй роботі 1981 р. назвав теорію Л. С. Виготського неklasичною психологією свідомості в зв'язку з розглядом нею соціального не як фактора або умови, що впливає, а як джерела розвитку особистості [37, 8]. О. Г. Асмолов розвинув далі метафору переходу від культури корисності до культури гідності як напрямку в побудові психологічної теорії, що передбачає існування надмірності, непередбачуваності, мінливості в суспільстві і аксіологічно включає моральний імператив особистісного розвитку (як перетворення культури в світ особистості і породження культури) [37, 99].

Набагато ширший спектр неklasичного розуміння психології дають деякі автори, які взагалі вважають як ознаку неklasичності наявність взаємодії між суб'єктом пізнання і представлення, що породжує деяку психологічну реальність. Тоді мало не вся психологія, починаючи з У. Джеймса, підводиться під поняття неklasичної парадигми [36, 4]. Таке комплексне об'єднання принципово різних психологічних підходів тільки приховує істотні відмінності між ними, пов'язані з орієнтацією на різні – класичну та неklasичну – парадигми побудови наукового знання. Інша справа – пошук у рамках конкретної психологічної концепції того змістового або методичного аспектів, які свідчать про подолання класичних для старої психології постулатів (наприклад, постулатів реактивності або "безпосередності"). Тоді можна говорити і про концепцію У. Джеймса, яка містить неklasичні елементи в розумінні свідомості людини.

Інший варіант невиправданого об'єднання психологічних підходів під прапорами "неklasичності" – не за їхніми змістовим і пояснювальним принципами – представляє фіксація тільки на методі і цілі, що виключає представленість у парадигмі також і розуміння психологом його предмету. Наприклад, це розчинення предмета представлено в процедурі взаємодії психотерапевта і клієнта.

Виникнення так званих некласичних ситуацій – більш суворий критерій, важливий аспект виявлення тих особливих ситуацій у психології, які свідчать про неможливість побудови переходів від теорії до емпірії в рамках класичного детерміністичного і "об'єктного" ставлення до людини.

Найбільш продуктивний шлях може полягати у виявленні підстав, які можуть бути розглянуті як подолання тієї чи іншої психологічної концепції класичного (новевропейського) шляху пізнання. Але для цього необхідно і чітке виділення критеріїв новітніх (некласичних або постнекласичних) схем мислення в побудові досліджень, пов'язаних з критеріями того, як розуміється в різних парадигмах науковість пізнання.

Нагадаємо, що галілеєвський спосіб мислення, який прийшов на зміну аристотелівському, за К. Левіном [21, 130], відповідав класичному розумінню причинності й закономірності. Сучасна психологія в рамках своїх не-класичних теорій долає цей спосіб і розробляє нові. Методологічні пошуки сучасної психології пов'язані не тільки зі зміною класичної картини світу, але і з необхідністю відповідати таким "викликам сучасності", як філософія постпозитивізму, культура постмодернізму, зміна в організації знання і ін. [31, 624].

Суттєвою ознакою нового типу науковості стала трансформація експериментальної парадигми в психологічних дослідженнях у зв'язку з пошуками компромісу між розумінням специфіки психологічної причинності і методом, який повинен задовольняти дві взаємовиключні вимоги: умови причинно-наслідковості, сформульовані відносно природничого експерименту, і новий тип гіпотез, що передбачає опосередкованість психологічної реальності (активність як ознака саморегуляції і т.д.) [26, 288]. У цьому напрямку велику роль зіграло освоєння психологами інформаційних технологій не тільки в якості предмета вивчення, а й як засіб вивчення перетворень самої психіки в епоху інформаційних технологій [44, 19].

Слід враховувати гетерохронність розвитку психологічних теорій, одночасне співіснування різних принципів конструювання предмету вивчення. Для некласичної парадигми найважливішим завоюванням стало визнання обліку "непрозорості", суб'єктивності спостерігача і неможливості вивчення властивостей об'єкту поза межами взаємодії суб'єкта та об'єкта.

В останній третині XX ст. глобальні проблеми сучасності, більшість яких породжена саме революційними досягненнями в науці, зумовили потребу пошуків форм і засобів його гуманізації. Це, у свою чергу, спричинило якісні зміни в природі науки порівняно з її класичними і некласичним періодами. Є підстави говорити про початок нового – постнекласичного – періоду розвитку науки. Його характеризують дві головні особливості: орієнтація на вивчення людини і тенденція до цілісного сприймання Природи, Всесвіту в

динаміці. В обох випадках йде мова про зміну відносин науки і цінностей, котрі тепер розглядаються як нерозривні поняття. В орбіту наукового пошуку дедалі частіше втягуються системи, що історично розвиваються. Вони, очевидно, домінуватимуть у науці найближчого майбутнього. Цей тип об'єктів складніший за системною організацією, ніж саморегулюючі системи, з якими працювало неklasичне природознавство. Кожний рівень історичного об'єкту є складною саморегулюючою системою, відносно стійкою фазою його еволюції, а поява нових рівнів – переходом від однієї самоорганізації до іншої. Наука починає набувати космічного характеру. В об'єктив дослідника одночасно потрапляє така велика кількість різних об'єктів, світ постає хаосом, і завдання полягає не лише в дослідженні якихось відносин, зв'язків, властивостей явищ, а й у тому, щоб, за словами І. Пригожина та І. Стенгерс, розкрити порядок з хаосу [51, 494]. Серед еволюційних об'єктів, які вивчає сучасна наука, особливе місце посідають унікальні еволюційні системи, що включають людський чинник: це медико-біологічні об'єкти, ряд великих екосистем і біосфера в цілому, явища біотехнології, генетичної інженерії, система "людина – машина" (комп'ютерні мережі, системи штучного інтелекту тощо) [128, 235]. Під час вивчення "людиновимірних" систем пошук істини пов'язаний з визначенням стратегії і можливих напрямів перетворення тих, які безпосередньо стосуються гуманістичних цінностей. У зв'язку з цим змінюється ідеал "ціннісно нейтрального дослідження"[131, 152]. Об'єктивне пояснення і опис стосовно "людиновимірних об'єктів" передбачає наявність ціннісних чинників в обґрунтуванні того чи іншого положення. Об'єкти, що історично розвиваються і містять людський чинник, найчастіше досліджують у рамках міждисциплінарних програм, які вводять нові елементи в організацію наукової діяльності. У постнекласичній науці чітко виявляється тенденція до об'єднання найвіддаленіших дисциплін з пріоритетом гуманітарних знань, оскільки предметом досліджень є людина з її цінностями. Культура стає головною предметною галуззю наукових пошуків.

Середина XX ст. – постнекласична наука:

- вважає відносними усі методи у класичній науці;
- включає культурний контекст у науковий обіг.

Сучасне науково-філософське розуміння соціокультурних, економічних і біологічних процесів знаходить своє вираження в постнекласичній парадигмі, яка є результатом синтезу постнекласичної науки, глобалістики та постмодерністського образу реальності, характерного для кінця XX - початку XXI століть.

Постнекласична наука тяжіє до принципів вірогідності, поліваріантності, нестабільності. Вона є своєрідним "третім етапом" у дослідженні світу. У по-

рівнянні з "класичною" наукою, "постнекласика" відмовляється від жорсткої лінійної детермінації всіх процесів і принципів "класичної раціональності" XVII–XVIII століть. Розуміння істини як процесу пасивного відображення характеристик об'єкта замінюється "некласичною раціональністю" Ейнштейна-Бора, що постулює динамічний характер зовнішньої реальності, залежної від системи відліку, позиції суб'єкта і його властивостей [132, 158]. У постнекласичному знанні цей принцип посилений ідеями самоорганізації і саморозвитку в складних системах різної природи – від біофізичних до соціально-економічних. Тим самим, "постнекласика" – це якісно новий, інтерактивний стан людського знання, специфічна міждисциплінарна методологія якого заснована на синергетичному фундаменті "нелінійності", запропонованому І. Пригожиным - Г. Хакеном [129, 214].

Отже, новий тип знання відрізняється від некласичної науки за двома основними параметрами: об'єкт / предмет і тип раціональності. За першим – постнекласична наука відрізняється тим, що досліджує не тільки складно організовані, але й надскладні системи, відкриті і здатні до самоорганізації. Її об'єктом стають і "людиновимірні" природні комплекси, невід'ємним компонентом яких виступає людина. За другим параметром постнекласична наука відмінна від попередньої тим, що співвідносить знання про об'єкт не тільки із засобами пізнання, як це було притаманне некласичній науці, а й з ціннісно-цільовими структурами діяльності [115, 87].

Про включення ціннісних чинників у пояснювальні схеми психологічних теорій ми вже говорили, звертаючи увагу на рух у бік гуманітарного ідеалу в психології. Але мова також повинна йти і про наукові цінності, що стосуються не тільки відображення стану культури, а й іманентно пов'язаних з нею цінностей пізнання.

Іноді класичній науці дорікали в тому, що вона служила такій меті людини, як оволодіння світом, і в цьому сенсі була агресивною. Але тим самим змішувалися цінності наукового пізнання і практики їх використання. У нових напрямках – мова йде про деякі напрямки практичної психології, де досягнення діалогічності відразу переводиться в рамки, тезисно представлені як "лише допомагаючи (змінюючи, керуючи), вивчай", – цілі пізнання прямо підпорядковані іншим, зовнішнім (хоча й не обов'язково прагматичним) цілям роботи психолога [108, 126]. Свідоме, а значить, критичне ставлення до аксіологічного аспекту будь-якого дослідження – той діапазон розвитку, який ще тільки намічається в сучасній психології.

Основи постнекласичної парадигми у психології можна розглянути в низці ознак психологічних досліджень, починаючи з останньої третини ХХ ст. І якщо некласичні основи теорії Л. С. Виготського визрівали і формулювалися

як нові ідеали науковості всередині самої психології, то на початку нового століття становлення нового – постнекласичного – етапу пов'язано вже не тільки з розвитком власне психологічних теорій, а й із загальною логікою розвитку в науці міждисциплінарних досліджень, нових форм пізнання і нових типів теорій, впливу зазначених філософських і культурологічних напрямків (зокрема, викликів постмодернізму), включення в наукові дослідження того, що було неприпустимим у колишньому – класичному – ідеалі раціональності – суб'єктивності і суб'єктності, цінностей і невизначеності і т.д. [103, 65]

Резюмуючи, можна сказати, що перші кроки від споглядання до конструювання світів психологія вже зробила. Однак їх необхідно виділяти і критично оцінювати.

4.3. Ознаки постнекласичної науки в сучасних психологічних дослідженнях

Ідея включення людини в дослідні схеми і реалізація в них потенційних можливостей людини (як її "опредмечування") стала основоположною як для ряду психотехнічних практик, так і для звернення психологів до таких методологічних концепцій, суть яких виходить за межі власне психологічного пізнання. Психологічні теорії самі по собі задавали нові напрямки в розуміння суб'єкт-об'єктної [104, 37] і суб'єкт-суб'єктної взаємодій (приклад психоаналізу), змінюючи методологічні рамки наукового пізнання.

Широко зрозумілий психотехнічний аспект наукового пізнання може бути представлений таким чином: вивчаючи людину, психолог допомагає їй здійснитися. Саме ж здійснення людини, реалізація можливого в людині може розумітися по-різному. Абсолютно різні напрямки методологічного аналізу задані, наприклад, у концепції М. Гайдеггера, в становленні акмеології, суб'єктно-діяльнісного підходу, а також культурно-діяльної психології [122, 94].

Виділення в якості окремих областей психології таких як психологія людського буття, Dasein -аналіз, тобто перехід до вивчення справді людських способів існування, означає перестановку акцентів у ході розвитку психологічного знання вже з власне пізнавальної парадигми в бік парадигм екзистенціальної і герменевтичної – позиція М. Гайдеггера як один із методологічних варіантів виходу з кризи (поряд з позицією С. Л. Рубінштейна) в психології [122, 95]. Обидві ці позиції означають постановку людини в центр буття. Але постановка людини в центр картини світу не означає відмову від ідеї класичної філософії про взаємозв'язок буття і свідомості. Так, за М. Гайдеггером, буттєві можливості людини "з'являються завжди тільки "зовні" з конкретної історичної ситуації з її можливостями поведінки і вибору, з її

ставленням до зустрічного. ... Замість промови про можливості як конститутивні моменти ось цього буття краще говорити про вміння бути завжди в сенсі вміння-бути-в-світі" [122, 112].

Переосмислення предмета психології (і відповідної логіки його вивчення) – інша сторона проблеми повернення психології в реальний світ, що багато в чому пояснює нову хвилю інтересу до обговорення її предмету на методологічних семінарах. Відмова від постулювання одного предмета і методу, що розділяються всіма, – наступний важливий крок у становленні постнекласичного етапу в психології. Затвердження толерантності по відношенню до різних методологій – один з аспектів прийняття ідеї множинності предмета психології і методів розвитку психологічних знань. Повага інших точок зору і діалогічність (або "презумпція розуму", за М. Мамардашвілі) також представляються невід'ємними для культурно-історичного шляху розвитку психології.

Інша тенденція, яка характеризує сучасний етап психології як постнекласичний, – диференціація наукових проблем, за якою слідує синтез фундаментальних і прикладних досліджень, інтеграція психологічних підходів і методичного арсеналу психології, розвиток комплексних дослідницьких програм.

Тип наукової раціональності, що пов'язується з постнекласичним етапом розвитку науки, у психології став вимальовуватися не тільки в зв'язку з розвитком міждисциплінарних досліджень, а й зі зміною розуміння їхнього статусу. Цей новий статус передбачає множинність предмета дослідження, проблемно визначеного, а не замкнутого в рамках конструктів однієї науки. Так, у статті Р. Стернберга і Е. Григоренко це виражено тезою: "одна проблема" – комплексне дослідження силами фахівців різних наук [81, 11].

Про новий етап розвитку психологічної науки свідчить і увага до нових тем, що відображає її включеність у сучасні зміни в світі. Це, наприклад, дослідження толерантності, прийняття рішень, інтуїції, смислових утворень, особистісного розвитку, нового мислення – усі ті проблеми, які передбачають вихід за межі "лабораторної психології", освоєння психологією нових реалій динамічно мінливого світу, а точніше людини в ньому.

Наступна ідея, яка посіла важливе місце в підведенні підсумків впливу моделей людини на світ – це ідея "кругової каузальності", що включається не в контекст причинної детермінації психічного (тобто це не одне з розумінь психологічної причинності), а в контекст визначення самого буття понятійним апаратом і аксеологічним ракурсом психологічних теорій.

4.4. Рефлексивність сучасного наукового пізнання.

Завершуючи розповідь про історію розвитку методології науки, правомірно сказати, що в ній видно зростання рефлексивності щодо наукового пізнання. Так, В. С. Швирьов (1978) розглядає розширення і розвиток форм рефлексії наукового пізнання як одну з найважливіших ліній розвитку науки

[84, 148]. Саме зародження науки він пов'язує з переходом від дорефлексивних уявлень буденної свідомості до наукових понять за допомогою рефлексивних процедур. Виділяючи дві стадії розвитку науки – емпіричну і теоретичну, – він розрізняє їх, у тому числі, і за критерієм відрефлексованості пізнавальних процедур.

Е. Г. Юдін (1978) відзначав, що з початку XX ст. почалося розширення сфери рефлексії над наукою[55, 99]. Виникнення і розвиток цілого ряду методологічних підходів, про які було розказано, є одним з найбільш очевидних ознак цього розширення рефлексії. Користуючись термінологією, запропонованою П. П. Гайденом, він позначає розвиток наукової рефлексії як рух від онтологізму через гносеологізм до методологізму[53,10].

Онтологізм розглядає насамперед відносини об'єкту і знання. Пізнання розглядається як поступальний рух до істини, і рефлексія наукового пізнання контролює правильність руху по шляху до істини. Як відзначають В. П. Зінченко і С. Д. Смірнов, цей вид наукової рефлексії характерний для емпіричної науки [52, 76]. Методологічні ідеї мислителів Античності і Середніх віків, а також вчених Нового часу, починаючи з Ф. Бекона і Р. Декарта, спрямовані на розробку засобів, що дозволяють побудувати правильний шлях пізнання.

Для гносеологізму характерно, що у фокусі уваги опиняється ставлення суб'єкта, що пізнає, до пізнаваного об'єкту. "Філософи починають шукати передумови і останні підстави наукового знання у формах організації пізнавальної діяльності, які впливають на зміст і логічну організацію знання. Цей вид рефлексії ... передбачає множинність підстав пізнання і відносний характер істини. Про істинність знання тут можна судити по його адекватності завданню, даного способу оволодіння об'єктом" [20, 118]. Перенесення уваги з формули "знання – об'єкт" на формулу "суб'єкт – об'єкт" і, отже, перехід від онтологізму до гносеологізму почав здійснюватися з моменту, коли виник сумнів в пізнавальних здібностях людського розуму, що не має в основі абсолютний інтелект Бога, у філософії Д. Юма та І. Канта. Найбільш значущою ця проблематика стала в пізньому позитивізмі та ранньому неопозитивізмі.

Методологізм, як найбільш характерний тип наукової рефлексії в сучасній науці, спрямований на аналіз засобів пізнання в найширшому сенсі слова. У методологізмі в центрі уваги виявляється співвідношення "суб'єкт-знання". Предметом аналізу стають вихідні філософські основи наукового пізнання, конкретно-наукові методологічні концепції, а аналіз засобів пізнання, за словами Е. Г. Юдіна, переростає в їх систематичне виробництво, а в деяких частинах – навіть у свого роду індустрію [6, 127]. Методологізм виконує конструктивні функції, у його рамках вирішуються такі завдання, як конструювання предмету науки і проектування нових форм пізнавальної діяльності [11, 77].

Одна з характерних рис методологізму – пошук загальнонауково-методологічних основ для науки. Методологія науки йде в цьому напрямку кількома шляхами. По-перше, створюються нові загальнонауково-методологічні підходи (Г. Хакен, У. Матурана і Ф. Варела, І. Р. Пригожин) [13, 38]. По-друге, предметом спеціального аналізу стає можливість перенесення методологічних результатів з однієї області знання в іншу [13, 39]. Перенесення загальнонаукових принципів з однієї області знання в іншу характерне для сучасної науки починаючи з середини ХХ ст. Вчені шукають методологічні основи науки не тільки в сучасності, а й у минулому. Так, у вітчизняних гуманітарних науках роль загальнонаукової методології все частіше грають погляди М. М. Бахтіна (В. С. Біблера, В. А. Махліна, у психології – Т. А. Флоренського, Н. С. Бурлакова і В. І. Олешкевича та ін.) [16, 523].

Інша характерна риса методологізму – загальнонауково-методологічні концепції виконують роль засобів рефлексії не тільки в науці, а й у науково обґрунтованій практиці. Досить назвати широке застосування загальної теорії систем Л. фон Берталанфі як методологічну основу сімейної психотерапії або методологію системного проектування Г. П. Щедровицького в організаційно-діяльнісних міфах [25, 138]. Можна сказати, що методологічне знання поступово перестає бути надбанням вузького кола вчених і все більше стає феноменом культури.

У сучасній науці склалася багаторівнева ієрархічна система самопізнання, і всі її "поверхи" виявляються більшою чи меншою мірою пронизаними філософсько-значимими проблемами.

Складність, багатшаровість і розгалуженість сучасного наукового знання з "неминучістю тягне за собою різноманітність типів і рівнів самої рефлексії" [54, 166]. Відповідно і методологічний аналіз науки за своєю суттю неоднорідний в плані диференціації на ряд підрозділів, що займаються аналізом емпіричного знання понять приватних наук, міждисциплінарними концепціями і т.д.

Метою системи самопізнання сучасної науки виступає вивчення закономірностей її зростання, революційних перетворень підстав наукового знання, а в організаційному плані – ефективна й оперативна регуляції дії механізмів його збагачення та розвитку. Навіть загальний погляд на джерела становлення системи самопізнання в сучасній науці показує, що моменти критики, сумніви мали набагато глибші наслідки, ніж ті, які можна було б передбачити в тому випадку, якщо їх призначення зводилося б лише до перебудови теоретичних програм у рамках колишнього концептуального змісту.

Сумнів у правомірності і надійності вихідних посилок є початковим поштовхом для вступу теорії (дослідницької програми, тощо) в той етап

розвитку, який характеризується рефлексією, здатною привести до помітної концептуальної реорганізації свого предмету, до створення свого роду витка зворотного зв'язку між теорією і її базовими концепціями. Якщо виходити з типу аргументації, яка застосовується в процесі рефлексивних процедур і, почасти, проголошуваних цілей, то рефлексивність сучасного наукового знання розширюється на внутрітеоретичну, метатеоретичну, міждисциплінарну, загальнонаукову і філософсько-методологічну рефлексію [55, 99]. Характер аргументації найчастіше і є індикатором того, на якому рівні протікає рефлексія.

Складність об'єктів сучасної науки часто вимагає особливо тонкої технології пізнавальної діяльності, природним чином підводить нас до необхідності тримати в полі зору обидва кінці пізнавальних відносин – суб'єкта з провідниками його активності та об'єкта, що зазнає певної взаємодії з останніми, взаємодії, яка в загальному випадку залишає відбиток як на стані суб'єкта (збільшення його знань перебудовує діяльність), так і на стані об'єкта (втягнутого в діяльність і "пасивно" на неї реагуючого). Варто вченому почати дрейфувати в бік рефлексивної позиції, наближаючись до неї тим ближче, чим більше у фокусі його інтересів виявляються здобутки пізнання. Здавалося б, віддаляючись від об'єкта, вчений здатний – в ідеалі – організувати рефлексію таким чином, щоб прояснити онтологічні підстави своєї діяльності. Але це вже, мабуть, не пряма функція вченого (в крайньому випадку, у традиційному розумінні його активності). Інша справа, що специфіка сучасної науки проявляється в зростанні значення ""непрямої" функції вченого (а з деяких пір і інженера, проектувальника), пов'язаної з необхідністю" (В. А. Бажанов) [54, 166]. Рефлексія в сучасному наукознавстві регулює його власну активність, з включенням елементів рефлексії в його роботу, що неминуче впливає на систему норм і стандартів, імпліцитно керованих його пізнавальною і практичною діяльністю. Власне, мова йде про управління рефлексивними процедурами.

Внутрітеоретична рефлексія. В якості "нижчого" рівня в системі самопізнання науки, граничної, далі неділимої одиниці можна прийняти внутрітеоретичну рефлексію, яка виражається в спробі організувати, упорядкувати, зробити більш суворим знання або просто оцінити результати дослідження, обмежуючись смисловими рамками тієї чи іншої теорії. Аргументи, які використовуються тут, черпаються лише в межах, а не поза контекстом теорії – об'єкта рефлексії. Звичайно, внутрітеоретична рефлексія найчастіше не приводить до істотної перебудови теорії і радикального прояснення її підстав (хоча вона може давати сильний поштовх до створення більш загальної теорії або формалізму). Тому тут скоріше треба говорити про зачатки рефлексії у

власному розумінні слова – як критичної процедури, здійснюваної шляхом виходу за межі теорії і тому здатною до "відстороненого" погляду на предмет і його перетворення[11, 73]. Однак важливість і поширеність у природних науках такого роду програм обґрунтувань і аргументації дозволяє виокремити внутрітеоретичну рефлексію як граничну, найпростішу одиницю, яка фігурує в процесах самопізнання науки.

Незадоволеність обмеженням розглядом складних проблем, що спонукають до аналізу підстав знання, зведення їх до дослідження в контексті лише тієї теорії, яка ці проблеми поставила, як правило, призводить до того, що об'єкт рефлексії поміщається в ширші, ніж одна теорія, концептуальні рамки, у простір уявлень та ідей, що носять більш універсальний і загальний характер.

Метатеоретична рефлексія

Наразі область метатеоретичних досліджень простягається далеко за межі логіки математики, охоплюючи фізику, кібернетику, теорію систем, то-що, що дозволяє говорити про становлення особливого – метатеоретичного – рівня рефлексивності наукового знання. Метатеоретичні дослідження і є, очевидно, першою формою, в якій рефлексія (крім філософії) набула статусу самостійного рівня дослідження. Здається, що цей процес об'єктивував ті функції пізнання, які склалися не у вивченні "свого поверху", а в організації "підйому на наступний поверх", в область дедуктивних наук, що втілені в процедурах введення "метазмінних", що склеюють безліч старих об'єктів у нові, що належать до нового рівня [16, 102].

Загальнонаукова рефлексія

Залучення в орбіту сучасної науки складних і надскладних об'єктів, різке збільшення комплексних і системних досліджень, інтенсивна математизація наукового знання сприяли народженню нових наукових напрямів і програм, пов'язаних узагальнюючими ідеями, поняттями та підходами, та ряду дисциплін: кібернетики, інформатики – різного роду міждисциплінарних проектів. Якщо міждисциплінарні дослідження і проекти – цілком зміцніла форма взаємодії вчених, то процес складання загальнонаукового знання, що має своїм фундаментом узагальнюючі уявлення кібернетики, теорії інформації, теорії систем, синергетики і загальнонаукової кооперації, лише встає на рейки реалізації однієї з генеральних програм сучасної науки – синтезу наукового знання. Тим часом уже зараз із деякою певністю позначені контури загальнонаукового знання.

Феномен загальнонауковості має подвійну природу: з одного боку, він відповідає внутрішнім потребам розвитку природознавства і математики, і в цьому сенсі його можна віднести до нової дослідницької програми, яка має

відповідну предметну спрямованість і акумулює в собі тенденцію до синтезу наукового знання. З іншого – він несе потужний потенціал переоцінки ряду традиційних наукових уявлень і в цьому сенсі символізує становлення нового рівня рефлексивності наукового знання, який як би "знімає" попередній – метатеоретичний – рівень, відкриваючи реальні перспективи для інтеграції наук [11, 74].

Тією мірою, у якій інтегративні тенденції сучасної науки пов'язані з механізмами самозвернення, самоаналізу теоретико-пізнавальної діяльності, загальнонауковий рівень рефлексивності задіюється в якості каталізатора інтертеоретичних обмінних взаємодій. Організуюча функція зароджується загальнонауковою рефлексією, проте не зводиться лише до стимуляції інтертеоретичних обмінних взаємодій (хоча це і важливий фактор саморегуляції), але також полягає у виробленні кола ідей, що дозволяють з єдиних позицій підходити до вивчення, здавалося б, далеко віддалених один від одного явищ, створювати концептуальні структури, які претендують на відому методологічну та теоретико-пізнавальну універсальність і відтворюють знання в більш упорядкованому вигляді. Крім того, пошук єдності природничо-наукового знання служить актуальному нині завданню більш компактного, "згорнутого" уявлення фактичної інформації.

Філософсько-методологічна рефлексія

У той час, як загальнонаукове знання як форма зароджується у формі рефлексії над природознавством і математикою, філософія, у якомусь сенсі нетрадиційна, здавна традиційно володіє прерогативою загальнонаукової (і загальнокультурної) рефлексії. Філософські проблеми і уявлення генеруються на всіх рівнях методологічних досліджень у всіх галузях науки, які досягли деякого критичного порогу складності, а з висоти філософсько-методологічного рівня рефлексії здійснюється своєрідне "просвічування" концептуального змісту всіх інших рівнів і оцінка внеску природознавства в культуру в ціннісно-нормативному й соціальному аспектах [13, 31].

Сучасне наукове пізнання передбачає не тільки "переливання" однієї форми рефлексії в іншу, що охоплює більшу предметну область, а й збагачення самого типу рефлексії. Так, якщо внутрітеоретичний тип рефлексивності фактично збігається з процедурою внутрішньої теоретизації, то на метатеоретичному рівні відбувається своєрідне "подвоєння" знання, розщеплення його на об'єктне і метатеоретичне, а на рівні філософсько-методологічної рефлексії пізнавальна діяльність "запускає" механізм самозвернення і аналізу власних підстав у контексті відмінному, і (або) ширшому, ніж той, який заданий самою діяльністю, і тим самим відчужує себе до тієї міри, коли шляхом самовіднесення осмислює ракурс "злиття" взаємопроникнення суб'єктив-

ного в об'єктивне, межі їх збігу, тобто міру об'єктивності істини. У кожному разі, філософсько-методологічна рефлексія виникає у відповідь на запит з боку конкретно-наукового знання, вона спрямована на деякі, різні за спільністю, фундаментальності і походженням, його "больові точки" (аналіз яких здатний змінити стан теоретичної системи). Рефлексія вступає в свої права там, де існує дефіцит розуміння (і в цьому сенсі рефлексія і розуміння є додатковими) [32, 107].

4.5. Діалог у науковому пізнанні постнекласичної науки

Парадигма діалогічності, започаткована у сфері гуманітарних наук як засіб дослідження сутності людини, стає визначальною і у сфері природничих наук. Звернення до неї стимульовано утвердженням еволюційного характеру Всесвіту, нелінійної картини, яка включає в себе і не лінійність процесу пізнання. Це вимагає переосмислення вихідних принципів наукового пізнання. Г. О. Баллом виділені діалогічні універсалії, що полегшують підтримання гуманістично зорієнтованих соціальних стосунків у царині навчально-виховного процесу. Виділено такі діалогічні універсалії:

- принцип поваги до партнера;
- принцип прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі досягнення (реальні та потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним;
- принцип поваги до себе;
- принцип конкордантності (згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються);
- принцип толерантності, який конкретизується як презумпція прийнятності: "висунута партнером ідея принаймні приймається до обговорення, його вчинок принаймні не відкидається як неприпустимий, поки і оскільки не обґрунтовано їх неприйняття з точки зору норм, що їх визнають усі учасники діалогу" [12].

Основний механізм, який забезпечує успішність процесу виховання – діалог, який тлумачиться як зіткнення, взаємодія смислових позицій. Діалог означає не просто розмову двох людей, це сутність буття людини, розмова зі своєю совістю, у якій проявляється духовне "Я". Отже, діалог зовсім не обмежується спілкуванням людей один з одним, він є "ставленням людей один до одного, що виражається в їх спілкування". Слід зазначити, що діалог – це не просто полеміка протилежних смислів, а завжди пошук нових основ смислоутворення, пошук нових основ самого діалогу. Таке спілкування є міжособистісною суб'єкт-суб'єктною взаємодією. Відповідно, діалогізм включає діалогічну інтенцію, безумовне прийняття іншого, професійну рефлексію, здатність встановлювати ефективні контакти з людьми. Орієнтація на парадигму

діалогу є взагалі істотною для гуманізації освіти й виховання. А. Ф. Копйов, спираючись на концепцію М. М. Бахтіна, розглядає діалог у двох взаємопов'язаних аспектах. У широкому розумінні діалог інтерпретується як деяка загальна людська реальність, як, з одного боку, вихідна уява людської свідомості та самосвідомості і, з іншого боку, як основна форма їхньої реалізації. У більш вузькому своєму значенні діалог розуміється як конкретна подія спілкування, за якої відбувається "розмикання" ціннісного світу людини, її самовиявлення у відповідь на відповідне посилення партнера. За Г. О. Баллом, у категорії діалогу наявні різні аспекти, найчастіше підкреслюється "самостійність, суб'єктність учасників діалогу" [12]. Відповідно, діалогізм як одна з професійно значущих якостей психолога включає діалогічну інтенцію, безумовне прийняття іншого, професійну рефлексію, здатність уміння встановлювати ефективні контакти з людьми.

М. В. Папуча вважає, що діалогічна інтенція психолога включає: 1) здатність і прагнення сприймати іншого як цінного і рівнозначного партнера; 2) рефлексивне управління власною внутрішньою діалогічністю; 3) володіння технікою ведення діалогу та викликання діалогічної інтенції партнера [88]. Загалом, саме в діалозі відбувається вербалізація смислу, втілення у значеннях, що переводить його на новий рівень функціонування. По-перше, він отримує деяке причинне пояснення. По-друге, набуваючи семантичної визначеності, смисли втрачають пластичність, свободу взаємодії між собою, фіксуючись у мовленні, набувають стабільності.

Участь іншого у взаємодії допомагає отримати дійсно внутрішні відповіді на питання "заради чого", відповіді, які даються в результаті складної і специфічної діяльності оцінювання свого життя, у результаті рішення складного "завдання на смисл". Діалогічність рівноцінних, але різних площин життя, за Бубером, є необхідною умовою життя людини. Деформованою стає людина, так як одна із площин поглинає іншу, на рівні свідомості це призводить до її монологічності, замкнутості. Некласичний прорив у психології, що, на думку Д. О. Леонтєва, відбувся в 1920–30 рр., включав трансформацію психологічного знання в напрямку руху від монолізму до діалогізму [67]. У роботах М. М. Бахтіна, Л. С. Виготського і Дж. Мід вводиться поняття діалогу як особливої смислопороджуючої реальності. Діалог – це не лише форма міжособистісної взаємодії, але й форма взаємодії із об'єктивованим світом культури. Водночас, сьогодні діалог – це і форма мислення в науковому пізнанні.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття "Парадигма".
2. Проаналізуйте відмінності між поняттями "природнича парадигма" та "гуманістична парадигма".
3. Назвіть основні етапи розвитку наукового знання.

4. Які моделі розвитку психологічної науки називає М. Гусельцева?
5. У чому відмінність між класичним і посткласичним етапами розвитку науки?
6. Охарактеризуйте поняття "наукова революція".
7. Назвіть можливі причини виникнення нової наукової парадигми.
8. Розкрийте значення терміну "нормальна наука".
9. Назвіть спільні і відмінні риси різних видів рефлексій.
10. Охарактеризуйте ключові поняття теми. Занотуйте їх до робочого зошита.

III. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

5. Фундаментальні методологічні проблеми психології

5.1. Проблема об'єктивного методу в психології

Об'єктивний метод (у психології) – (англ. objective method)[79, 118]:

1. У широкому сенсі: сукупність загальних шляхів, засобів і вимог до психологічного дослідження, що забезпечують максимальну однозначність і надійність одержуваних результатів.

2. У вузькому сенсі об'єктивний метод протиставляється інтроспекції – і позначає способи вивчення зовнішніх реакцій, які піддаються реєстрації випробовуваних.

Група методів об'єктивної психології затребувана більше всього при організації психологічних досліджень. Основними методами групи по праву визнані спостереження і експеримент. До допоміжних науково-дослідних методів належать: тестування, опитування, аналіз продуктів діяльності. Широке застосування в психології знайшли також методи математичного моделювання та статистичний аналіз.

Метод спостереження – це навмисне, систематичне і цілеспрямоване сприйняття зовнішньої поведінки людини з метою її подальшого аналізу та пояснення.

Спостереження – це самостійний метод, але найчастіше він використовується в поєднанні з яким-небудь іншим. Наприклад, спостереження може бути доповненням експерименту. Сутність спостереження полягає в тому, щоб помічати всі дрібниці, стежити за здійсненням певної діяльності, розвитком ситуації, систематизувати і групувати факти.

В залежності від положення дослідника по відношенню до досліджуваного предмета розрізняють включене і невключене спостереження.

Включене спостереження – це сприйняття якого-небудь явища зсередини, коли дослідник на час спостереження стає членом організації. Невключене спостереження – спостереження збоку.

Розрізняють також пошукове і стандартизоване спостереження. У пошуковому спостереженні завдання полягає в тому, щоб виявити, виділити, однозначно описати ознаки спостереження. Після виділення ознак здійснюється їх аналіз. У стандартизованому спостереженні набір ознак зазначено в інструкції.

При правильному науковому підході до спостереження воно характеризується рядом ознак, які роблять його ефективним[86, 147]:

1. Наявність мети і предмета спостереження. Ми повинні відповісти собі на питання, за чим/ким спостерігаємо і з якою метою.

2. Наявність процедурної схеми спостереження, однакової для всіх об'єктів спостереження. Доцільно планувати за один сеанс спостерігати не більше, ніж за сімома об'єктами одночасно.

3. Наявність ознак спостереження.

Один з основних недоліків спостереження – суб'єктивність сприйняття того, хто організовує спостереження. Як уникнути суб'єктивності в спостереженні? Для цього спостереження ведуть зазвичай не менше двох незалежних спостерігачів. При цьому всі спостерігачі одночасно проводять "живе" спостереження або переглядають відеозаписи. Помилки внаслідок нестійкої уваги, неправильного тлумачення інструкції з якою-небудь ознакою, допущені одним експертом, будуть виправлені при узгодженні з результатами інших експертів.

Експеримент (від лат. – проба, досвід) – метод пізнання, за допомогою якого в контрольованих і керованих умовах досліджуються явища дійсності.

Сучасна наука використовує різноманітні види експериментів. Серед величезної кількості експериментів різного типу можна виділити два найбільш відомих і поширених: природний (польовий) і лабораторний.

Ідея проведення природного експерименту належить вітчизняному психологу А. Ф. Лазурському. Природний експеримент проводиться в природних умовах життєдіяльності людей. Люди, які беруть участь у природному експерименті, не підозрюють про те, що вони виступають в ролі піддослідних.

Лабораторний експеримент проводиться у спеціально створюваних і контрольованих умовах, як правило, із застосуванням спеціальної апаратури і приладів. Відмінною особливістю лабораторних експериментів є суворе дотримання умов дослідження і точність одержуваних даних. Наукову об'єктивність і практичну значимість отриманих у лабораторному експерименті даних знижує штучність створюваних умов. Тому виникає проблема перенесення отриманих у лабораторії даних на реальні умови життєдіяльності людини. Іншими словами: змодельована чи експериментальна ситуація показує реальне життя людини? Це питання завжди залишається відкритим.

Планування та організація експерименту.

Планування та організація експерименту створюють вирішальний вплив на якість отриманих результатів. План експерименту – це проект, який пропонує виконання дослідником одних процедур і відмову від інших.

При плануванні та проведенні експерименту зіставляються два або більше факторів або змінних. Умова (фактор), змінна і контрольована дослідником, називається незалежною змінною. Умова, зміна якої вивчається (спостерігається) у зв'язку із змінами незалежної змінної, називається залежною змінною.

Для нормального ходу експерименту, його чистоти та правильності результатів важливо виявити незалежні та залежні змінні і виключити вплив інших факторів. Значна частина психологічних експериментів не може бути проведена в "стерильних" лабораторних умовах, тому у них не виключена наявність неконтрольованих випадкових факторів. Необхідно також враховувати і спотворення, які можуть виникати в ході експерименту через вплив самого експериментатора.

Якщо експериментальний план виконано успішно і проведені відповідні вимірювання, дослідник приступає до обробки отриманих даних. Це передбачає подання результатів у вигляді таблиць, графіків, схем, діаграм, малюнків, що дозволяють інтерпретувати зібрані дані, аналізувати і виявляти ті чи інші залежності, робити висновки, розробляти рекомендації.

Таким чином, науковий експеримент передбачає вісім наступних етапів [98, 539]:

1. Постановка мети і визначення проблеми.
2. Аналіз наявної інформації, умов, теоретичних моделей і прикладних методів, здатних вирішити виділену проблему.
3. Формулювання гіпотези.
4. Планування та організація експерименту.
5. Аналіз і узагальнення отриманих результатів.
6. Перевірка вихідної гіпотези на основі отриманих результатів і остаточне формулювання нових фактів або взаємозв'язків.
7. Пояснення проблеми та прогнозування її подальшого розвитку.
8. Складання звіту про дослідження.

Не можна недооцінювати жодного із зазначених вище етапів, починаючи з постановки проблеми і закінчуючи складанням звіту.

Опитування. Особливість цього методу полягає в тому, що джерелом інформації виступає словесне повідомлення, судження опитуваного. Розрізняють різновиди опитування:

- 1) анкетування – сукупність упорядкованих за змістом і формою запитань або пунктів;
- 2) інтерв'ю – усна бесіда, очне опитування;

3) бесіда – обмін думками, розмова між психологом і респондентом.

Якість опитування в значній мірі залежить від того, наскільки опитувані можуть і хочуть щиро відповідати на поставлені питання. Частими є випадки, коли люди, що можуть відповідати на питання про мотиви своєї поведінки, відмовляються давати або навмисно спотворюють свою оцінку тих чи інших подій.

Для більш компактного розташування питань в анкеті їх часто представляють у табличній формі, хоча робота з таблицями викликає у деяких людей труднощі.

Оцінюючи в цілому метод анкетування, можна зазначити, що він являє собою засіб первинного орієнтування, попередньої розвідки. Отримані при анкетуванні дані намічають напрямки подальшого вивчення особистості.

Інтерв'ю та бесіда – більш "психологічна" форма опитування, ніж анкетування, так як у цьому випадку має місце взаємодія людей. Найважливіша умова успішності бесіди складається у встановленні контакту дослідника з респондентом, створення довірливої атмосфери спілкування. Дослідник повинен заручитися підтримкою опитуваного, викликати його на відвертість.

Тестування – метод, що використовує стандартизовані запитання і завдання, що мають визначену шкалу значень.

Розробка науково обгрунтованого тесту – справа трудомістка і тривала. Використання тестів у практичній роботі вимагає спеціальної підготовки. Непрофесійне використання тестів може принести шкоду особистості через помилкову інтерпретацію його даних.

Метод аналізу результатів діяльності, або проєктивний метод, заснований на символічному перенесенні змісту внутрішнього світу на зовнішній світ.

У малюнках, у почерку, у виробках з пластиліну, в забавах з іграшками, у виборі одягу, предметів інтер'єру і т. д. людина як би програє ті враження, які вона отримує в житті. Особливо необхідна така діяльність для дошкільнят. Якщо якісь сильні враження не програні, не намальовані, тобто не відреаговані, а пригнічені, витіснені у сферу підсвідомості, вони можуть перетворитися в незрозумілу систему страхів і тривог, джерело внутрішнього конфлікту.

Використання проєктивних методів передбачає серйозну психологічну підготовку. Для того, щоб зробити обгрунтовані висновки про емоційний стан людини і її особистісних особливостей на основі аналізу малюнків, особливостей почерку, необхідний високий професіоналізм фахівця.

Методи математичної статистики. Математичні методи в психології використовуються як засіб підвищення надійності, об'єктивності, точності одержуваних знань. Основне застосування ці методи знаходять на етапі постановки гіпотези і її обгрунтування, а також при обробці отриманих у дослідженні даних.

Математичні методи використовуються в психології не як самостійні, а включаються як допоміжні на певному етапі експерименту. Дані методи стають необхідними, коли в експерименті дослідник працює одночасно з кількома змінними, з набором гіпотез, які передбачають залучення в дослідження значної маси емпіричних даних.

Низка формальних характеристик має кількісну визначеність. Однак більшість психологічних явищ, процесів, властивостей такої кількісної визначеності не мають. Часто досліднику важливо визначити не тільки їх наявність або відсутність, але інтенсивність прояву. Для цього дослідник спеціально приписує кількісні показники якісним ознакам. Така процедура носить назву класифікації, або вимірювання.

Інструментом вимірювання виступає шкала, яка має упорядковувати дані. З допомогою заздалегідь розроблених шкал можуть бути виміряні всі, навіть найскладніші психологічні явища.

Психологи традиційно використовують такі методи математичного аналізу, як прості і комбінаційні групування, розрахунок середніх величин, регресивний, кореляційний, дисперсійний, факторний та кластерний аналіз. Можна сміливо сказати, що сучасна психологія не може обійтися без методик, розроблених у математиці і статистиці.

Отже, сучасна психологія використовує широкий арсенал методів. Важливо при виборі конкретного методу визначити пріоритетність досліджуваного питання. Методи самі по собі не хороші, не погані, однак вони можуть бути більш або менш корисними при відповіді на поставлені питання. Метод або комбінація використовуваних методів повинні бути відібрані так, щоб перевіряти достовірність гіпотези, теорії для конкретної ситуації. Дослідник повинен оперувати точними відомостями про змінні і досліджувані факти, їх групування, вибрати метод дослідження і володіти ним, вивчити можливі помилки, що виникають внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин.

5.2. Психофізична і психофізіологічна проблема в психології

Проблема співвідношення душі і тіла, мозку і психіки має давню історію, певні пізнавальні традиції і не таке вже й велике число варіантів рішення. Перш за все, необхідно внести термінологічну ясність у співвідношення понять "психофізична проблема" і "психофізіологічна проблема". У літературі можна зустріти різні трактування співвідношення цих понять.

Спочатку проблема ставиться як співвідношення між тілом і душею і вирішується в області філософії. Різними аспектами цієї проблеми є співвідношення між сутностями душі і тіла, їх взаємозв'язок, первинність тощо. М. Г. Ярошевський відзначав, що філософи вирішували завдання включення

душі в загальну картину світобудови. У такому вигляді проблема отримала назву психофізичної.

Розвиток природознавства до середини XIX ст. дозволив підійти до проблеми як конкретно-наукової. Вперше це було здійснено в психофізиці, яка була створена як наука про співвідношення душі і тіла, але використовувала методи конкретних наук. Проблема була переформульована як співвідношення між фізичними параметрами стимулу і психічними процесами (відчуттями). Пізніше у фізіології вона була поставлена як питання про співвідношення між психічними і нервовими процесами в конкретному організмі (тілі). У такому формулюванні вона зазвичай називається психофізіологічної проблемою.

Відомо кілька варіантів вирішення даної проблеми. Один з них – психофізіологічний паралелізм. Суть його полягає в протиставленні незалежно існуючих психіки і мозку (душі і тіла). "Відповідно до цього підходу психіка і мозок визнаються як незалежні явища, не пов'язані між собою причинно-наслідковими відносинами" [110]. У психології такої точки зору дотримувався В. Вундт, для якого, як відомо, фізіологічні методи грали допоміжну роль у дослідженні психічного, а головна роль відводилася інтроспекції. Психофізіологічний паралелізм не повертався в минуле і в XX ст.: "Відомо, що видатні фізіологи XX ст. Шеррінгтон, Едріан, Пенфілд, Екклс дотримувалися дуалістичного вирішення психофізіологічної проблеми. Згідно з їхньою думкою, при вивченні нервової діяльності не треба брати до уваги психічні явища, а мозок можна розглядати як механізм, діяльність певних частин якого, у крайньому випадку, паралельна різним формам психічної діяльності. Метою психофізіологічного дослідження, згідно з їх думкою, повинно бути виявлення закономірностей паралельності протікання психічних і фізіологічних процесів" [115, 89].

Психофізіологічний паралелізм обходить стороною очевидні факти впливу психічного стану людини на фізичний (наприклад, виникнення психосоматичних захворювань або зцілення словом від тілесних недуг) і ігнорує вплив фізичного стану людини на психічний.

Інша точка зору на проблему – психофізіологічна відповідність, або психофізіологічна ідентичність. Прикладом такого підходу є відома метафора: "Мозок виробляє думку, як печінка – жовч". Такий підхід є крайньою формою фізіологічного редуccionізму. Основою для цього підходу послужило відкриття Д. Хьюбел і Т. Візель клітин-детекторів, що реагують лише на певні стимули. "На думку прихильників цієї теорії, тільки незнання не дозволяє нам користуватися мовою нервової діяльності, коли ми описуємо психічні явища. Коли ми бачимо, наприклад, стілець, у майбутньому ми зможемо замінити фразу: "Я бачу стілець" трохи більш поширеною: "Група нервових

клітин альфа посилає 738 імпульсів в певній послідовності групі нервових клітин бета детекторів стільця, які ідентифікують предмет зовнішнього світу" [92, 48]. Представниками теорії ідентичності є Г. Фейгль, Г. Барлоу, один із найбільших сучасних методологів науки М. Бунге та ін. Найпоширеніше заперечення проти теорій психофізіологічної ідентичності полягає в тому, що свідомість людини як форма відображення навколишньої дійсності виявляється непотрібною, якщо в центральній нервовій системі все одно відбувається виявлення всіх параметрів оточення. І той і інший варіанти вирішення проблеми є варіантами епіфеноменалізму – погляду на психіку як епіфеномен фізіологічних процесів, тобто "побічне явище, що ніяк не впливає на його хід матеріального процесу" [84, 212].

Третій, компромісний варіант вирішення проблеми – психофізіологічна взаємодія. Припускаючи, що психічне і фізіологічне мають різні сутності, цей підхід допускає певну ступінь взаємодії і взаємовпливу. Психологічна взаємодія являє собою варіант паліативного, тобто часткового вирішення проблеми [94, 7], оскільки лише відсуває неминуче виникнення питання про співвідношення психічних і фізіологічних процесів. Це питання, у свою чергу, при вихідному визнанні того, що психологічне і фізіологічне мають різну сутність, знову приводить нас до вирішення проблеми в дусі психофізіологічного паралелізму [126, 141].

При всій складності проблеми є деякі підходи до її вирішення, вільні від недоліків паралелізму, теорії ідентичності та теорії взаємодії. У філософсько-методологічному плані для вирішення проблеми необхідно розвести онтологічний і гносеологічний плани даної проблеми [115, 92]: онтологічний план – існування зовнішнього світу, протікання різних явищ у душі і тілі людини; гносеологічний план – підходи до розуміння цих явищ з точки зору різних наук, уявні репрезентації цих явищ у свідомості людей. У цьому сенсі фізіологічний і психологічний опис – два різних види уявних репрезентацій єдиного процесу (Ю. Б. Гіппенрейтер справедливо зауважує при цьому, що сучасна наука поки не в змозі відповісти, якого саме процесу) [86, 538].

Для ілюстрації цього положення Ю. Б. Гіппенрейтер пропонує наступний уявний експеримент. Уявімо собі якогось гіпотетичного інопланетянина, який, вперше прилетівши на Землю, має набір незвичайних "фільтрів", через які він розглядає життя людей: "І ось, узявши один фільтр, він виявив би, що маси наповнені якимись станами: гнівом, радістю, ненавистю, захопленням і що ці стани поширюються на інші маси, заражають їх, впливають на їх функціонування. Взявши інший фільтр, він побачив би зовсім інше, наприклад, розподіл інформації: згустки інформації, канали передачі інформації і т. п. Він побачив би, що щільність інформації не відповідає щільності розподілу самих мас, що інформація накопичується і осідає в одних місцях (наприклад,

у бібліотеках), народжується в інших (у головах вчених) і т. д., через третій фільтр він побачив би тільки біохімічні процеси і більше нічого, а через четвертий – трансформацію метричних тензорів. І все це, повторюю, він побачив би, спостерігаючи один і той же процес – існування в просторі і часі згустків високоорганізованої матерії. Що ж, він міг би назвати його процесом життєдіяльності людини (або людства), розуміючи, однак, незвичайне багатство і різнобічність цього процесу " [79, 216].

Така точка зору отримала назву емпіричного паралелізму. За такого варіанту вирішення проблеми залишаються відкритими багато питань, але найголовніше з них – де закінчується область, у якій правомірні фізіологічні описи, і починається область психологічного вивчення явищ. Як відзначають В. П. Зінченко і М. К. Мамардашвілі (1977), Ю. Б. Гіппенрейтер (1996), велику допомогу у вирішенні цієї проблеми надає фізіологія. Фізіологія допомагає психологам сформулювати точку зору на сутність фізіологічних процесів (наприклад, уявлення А. А. Ухтомського про функціональність органів як будь-якого часового поєднання сил), на місце психологічної реальності в побудові живого руху (Н. А. Бернштейн), на гнучкість функціонування нервової системи і участь психічних інстанцій – "акцепторів дії", "образів потрібного майбутнього" і т. д. – у регуляції життєдіяльності (П. К. Анохін). А вдосконалення методів фізіологічного дослідження дозволяє визначити більш точно межу між предметними областями двох суміжних наук.

5.3. Проблема одиниць аналізу психіки

Проблема одиниць аналізу є однією із найбільш актуальних методологічних проблем будь-якої науки і, зокрема, психології. Усвідомлене виділення одиниць аналізу – це початок систематичної побудови теорії і ознака методологічної зрілості того чи іншого напрямку в науці.

Одиниця аналізу психіки – передбачуване структурне або функціональне психічне утворення, що виступає як мінімальний вихідний елемент психічного і зберігає основні властивості останнього. На різних етапах розвитку психології, в різних психологічних школах як одиниці аналізу психіки виступали: відчуття, сприйняття, уявлення, ідея; рефлекс, реакція, поведінковий акт; співвідношення фігури і фону; проба і перевірка; ситуація; схема; дія; операція (зворотна дія); функція; функціональний блок; установка, образ, мотив, значення, ставлення та ін.

В історії психології, таким чином, кожна значна наукова школа формулювала свої уявлення про одиниці аналізу психіки. У вітчизняній психології ця проблема детально проаналізована Л. С. Виготським, який розрізняє аналіз за одиницями і аналіз за елементами. Аналіз за елементами – це

спроба розділити ціле, яке вивчається, на складові частини, які самі по собі не дають уявлення ні про ціле, ні про його функціонування. Такий аналіз в хімії – це розкладання хімічної речовини, що вивчається, наприклад, води, на елементи. Кисень і водень, які отримуються в цьому випадку, не мають нічого спільного із вихідною речовиною.

Аналіз за одиницями передбачає виділення в об'єкті деяких одиниць, які вміщують у собі суттєві властивості цілого об'єкта. У хімії – це, наприклад, дослідження властивостей молекули води, яка як дрібна частинка цілого дає уявлення про його властивості [72].

Н. Д. Гордєєва та В. П. Зінченко сформулювали ряд вимог до одиниці аналізу психіки:

1. Одиниця аналізу повинна бути не дифузним цілим, побудованим із елементів, тобто шляхом поєднання всього із усім, а структурним утворенням, внутрішньо пов'язаною психологічною структурою.

2. Одиниця повинна вміщувати у вигляді протилежностей властивості цілого.

3. Одиниці життєдіяльності, що зберігають властивості цілого, повинні бути здатними до розвитку, у тому числі, і до саморозвитку, тобто повинні володіти властивостями до породження і можливостями трансформації в дещо інше, порівняно із своїми вихідними формами.

4. Одиниця повинна бути "живою клітинкою", частиною цілого.

5. В основі виділення одиниць психологічного аналізу – таксономічний підхід.

6. Одиниця аналізу повинна мати форму, яку можна чуттєво споглядати.

7. Аналіз, що розділяє складне ціле на одиниці, повинен створювати можливість синтетичного вивчення властивостей, які характерні цілому [72].

У психології проблема виділення одиниць аналізу психіки вирішувалась по-різному. В асоціативному напрямку пропонувалось у якості одиниці-асоціації, в реактології та рефлексології – відповідно, реакція та рефлекс, в біхевіоризмі – поведінковий акт. В необіхевіоризмі ця проблема була однією із центральних для Є. Толмена, який доповнив схему стимул-реакція проміжними змінними. Свій підхід Толмен назвав молярною теорією. В теорії Жана Піаже в якості одиниці виступає інтелектуальна операція. Одиницею аналізу мислення для Л. С. Виготського стало значення. Одиницею аналізу свідомості для вченого стало переживання ("дійсною динамічною одиницею свідомості"), під яким Л. С. Виготський розумів особливу інтегральну одиницю свідомості, яка початково пов'язана з соціальними обставинами розвитку особистості. Це динамічне і мінливе утворення, всеохоплююча, цілісна величина в структурі свідомості.

У деяких випадках в якості одиниць пропонувалися психічні стани (установка у Д. М. Узнадзе). О. М. Леонтьєв, в свою чергу, в якості одиниці аналізу пропонував діяльність і особистісний смисл. Д. О. Леонтьєва виокремлює поняття "смилові структури" та "смилові системи" [69]. При цьому поняття смылових структур виступає як узагальнене родове поняття для специфічних елементів структурної організації смылової сфери особистості, а поняття смылових систем відноситься до особливим чином організованих цілісних багаторівневих систем, що включають у себе цілий ряд різноманітних смылових структур. Таким чином, дослідження смылових утворень призвело до виокремлення шести різновидів структурних складових смылової сфери особистості: 1) особистісного смылу як емоційної індикації і трансформації психічного образу, що має смыложиттєве значення; 2) смылової настанови, яка може стабілізувати, перешкоджати, відволікати чи дезорганізувати перебіг діяльності; 3) мотиву, життєвий смисл якого визначає спонукання до дії і пов'язаний з енергетичним її забезпеченням; 4) смылової диспозиції, трактованої як ставлення до явищ дійсності, що мають для суб'єкта стійкий життєвий сенс (ефекти особистісно-смылової регуляції, не пов'язаної з актуальним мотивом); 5) смылового конструкта – стійкої категоріальної шкали, що відображає суб'єктивну значущість певних об'єктів і виконує функцію приписування певного життєвого смылу; 6) особистісної цінності як ідеальної моделі належного [69].

Складнощі виділення одиниці аналізу психіки пов'язані із тим, що існує нечіткість визначення онтологічного і гносеологічного статусу одиниць аналізу, відсутні чітко сформовані вимоги до одиниць аналізу як основи для теоретичної реконструкції психічної реальності.

Окремо слід зазначити, що в науковій психології з метою пояснення складних психічних явищ існують спроби зведення їх до більш простих. Побудова таких способів пояснення носить назву наукового редукціонізму. У психологію часто залучаються пояснення та теоретичні об'єкти (одиниці аналізу) з інших наук. До редукціонізму найчастіше призводять спроби будувати пояснення психічних явищ засобами якоїсь однієї науки без урахування онтологічної специфіки психічних явищ. Розрізняють[81, 7]:

- фізіологічний редукціонізм – спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до фізіологічних явищ і процесів, до структурних зв'язків між нейронами, нервовими центрами, відділами мозку;

- соціологічний редукціонізм – спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до певних способів спілкування та взаємодії між людьми (наприклад заходів зведення особистісних особливостей до інтеракції);

- логістичний редукціонізм – спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до дозрівання і розвитку різних форм структурної організації дій у логічно організовані системи операцій (наприклад, у теорії Жана Піаже);

- інформаційний (кібернетичний) редукціонізм – зведення психіки до процесів і механізмів переробки інформації мозком людини. При цьому аналіз психічних явищ як інформаційних процесів найчастіше обмежується побудовою можливих моделей зміни інформації про зовнішній світ, а також способів її організації та зберігання безвідносно до аналізу онтологічної специфіки психіки. Особливо яскраво ця тенденція виступає в американській когнітивній психології.

Існують думки, що будь-яка теорія необхідно передбачає редукціонізм – зведення якої-небудь групи явищ або об'єктів до елементів, одиниць і т. п., що лежать в їх основі ("ідеальна точка", атом, ген, інтеракція, асоціація, дія тощо). Як правило, пояснення не обмежуються таким зведенням, а припускають побудову, виведення, "конструювання" з вихідних одиниць або елементів "ідеальних" моделей. Такі моделі служать поясненню певних аспектів спостережуваного (досліджуваного) явища. У зв'язку з цим можна досить умовно розділяти пояснення на[77, 21]:

- а) редукціоністські – переважно зводять складні явища до більш простих;
- б) конструктивістські – переважно будують складні предмети і явища шляхом їх теоретичного конструювання (виведення) з простих предметів і явищ.

Можна стверджувати, що редукціонізм виступає в явному вигляді в тому випадку, коли одиниця аналізу якої-небудь сторони психічного явища, по мірі розвитку наукової психології, стає неспроможною у своєму пояснювальному і передбачувальному потенціалі по відношенню:

- а) до емпіричних фактів,
- б) до пояснювального потенціалу інших психологічних теорій – одиниць аналізу, які забезпечують більш переконливе пояснення тих же самих фактів, предметів, явищ.

Альтернативою редукціонізму прийнято вважати таке виділення одиниці аналізу, у якій потенційно (імпліцитно) представлені всі властивості і особливості певної, що вимагає пояснення особливостей, якої-небудь групи явищ [78, 32].

Передбачається, що такою альтернативою в психології виступають генетичні пояснення. Зауважимо, що звинувачень у редукціонізмі уникають тільки ті теорії, які мають високу надійність у прогнозі нових фактів у якій-небудь чітко окресленій області (застосування теорії).

При аналізі та поясненні психічних явищ велику трудність представляє розведення їх онтологічних і гносеологічних аспектів. Це пов'язано з тим, що відповідь на питання про те, що вважати буттям психічних явищ, багато в чому залежить від визначення предмету дослідження, а також від гносео-

логічних установок. Разом з тим ігнорування такого розведення не дозволяє уникнути тих чи інших типів редуccionізму.

Зауважимо, що вказати емпіричні ознаки психічних явищ важче, ніж феноменологічні особливості, саме в силу суперечливості онтологічної інтерпретації психічних явищ різними психологічними напрямками. Одна з основних причин труднощів традиційно формується як психофізіологічна проблема.

Особливості існування (онтології) психічних явищ розглядаються в рамках питання про предмет психології. Перші способи онтологічного представлення психічних явищ носили феноменологічний характер і визначали психіку через поняття "душа", а пізніше – через поняття "свідомість", "свідомий досвід". Досвід, який даний суб'єкту в самоспостереженні у формі відчуттів, уявлень, переживань, думок, розглядався як онтологія психічних явищ.

Відзначимо, що в перших підходах до аналізу психічних явищ у якості онтологічної основи психіки вказувалися феномени. Якщо В. Вундт і Е. Тітченер своє завдання бачили в інтроспективному розкладанні феноменів на "психічні елементи" – відчуття і переживання – з метою подальшої побудови з них більш складних психічних утворень, то гештальт-психологи наполягали на принциповій цілісності різних феноменів і пропонували дослідити закономірності організації їх цілісних форм. Питання про походження феноменів залишалося відкритим.

Постулювання тільки феноменологічної онтології психіки закриває можливості для використання об'єктивних методів її дослідження. Мабуть, методологічно закономірним і історично виправданим був підхід американського біхевіоризму, який характеризувався радикальним постулюванням нового типу онтології, що дозволяє використовувати максимально об'єктивні методи пізнання. В якості онтологічної основи психіки виступали системи, що формувалися у відповідь реакцій організму на зовнішні стимули. Подальше зміщення позицій класичного біхевіоризму до необіхевіоризму і, далі, до позицій сучасної американської когнітивної психології – це процес повільного повернення до аналізу феноменології як однієї з онтологічних форм існування психіки. Феноменологічні аспекти психічних явищ в американській когнітивній психології фіксуються в таких поняттях, як "репрезентація" і "репрезентативні системи" [130, 139]. При цьому за онтологічним визначенням психічних явищ як механізмів і процесів, що забезпечують переробку інформації, втрачається специфіка феноменологічних аспектів психіки людини.

У цьому зв'язку хотілося б відзначити, що інформаційний аналіз психічних явищ часто веде до ігнорування онтологічної специфіки психіки.

Інший спосіб обійти питання про специфіку психологічної онтології – зведення (редукування) психіки до нейрофізіологічних процесів, які реєструються об'єктивними методами. На цьому шляху встановлено велику кількість

кореляційних відносин між феноменами і нейрофізіологічними процесами. Але при цьому самі феномени вислизають від причинно-наслідкового виведення їх із закономірностей нейрофізіологічних процесів у мозку, в нервовій системі і в органах чуття.

У вітчизняній психології питання про онтологічний статус психічних явищ завжди знаходилося в центрі наукових обговорень. Обговорення забезпечували розвиток єдиного теоретичного підходу до дослідження психіки, який спочатку будувався як культурно-історичний підхід, а пізніше отримав теоретичне узагальнення в рамках діяльнісного підходу до аналізу та пояснення психічних явищ.

Відповідь на питання про онтологічну сутність психічних явищ міститься у функціональному визначенні. Психіка – це система функцій живого організму, які закладаються у філогенезі, але змістовно наповнюються і розвиваються протягом онтогенезу у процесах активної взаємодії з предметним світом, у процесах реалізації операцій, дій, діяльностей і забезпечують [127, 89]:

- орієнтування живого організму в навколишньому світі і постійне вдосконалення способів орієнтовно-дослідних операцій і дій;
- організацію на основі орієнтовно-дослідницьких операцій і дій різних форм цілеспрямованої поведінки;
- накопичення протягом життя і фіксування у формі "прообразу світу" найбільш ефективних способів орієнтирів та організації поведінки.

У людському суспільстві найбільш ефективні (власне людські) способи орієнтування і організації поведінки і дій фіксуються в предметах культури, знаряддях, знаково-символічних засобах і транслиуються у низці поколінь у формі суспільно-історичного досвіду.

Таким чином, онтологічними формами психічних явищ визнаються всі зовнішні орієнтовні і дослідницькі форми активності живих організмів, які у людини можуть набувати характеру опосередкованих знаряддями і знаками, цілеспрямованих рефлексивних розумових форм орієнтованих дій. Такі форми розумових дій, у міру їх формування у людини в онтогенезі, починають складати різноманіття феноменології. Таким чином, феномени отримують пояснення через механізм перетворення орієнтовних компонентів предметно-практичних дій в індивідуальні, опосередковані знаково-символічними засобами, рефлексивні розумові дії. Процеси формування розумових дій, включаючи і формування феноменів, забезпечуються психологічним механізмом інтеріоризації, закономірності якого завжди знаходилися в центрі досліджень вітчизняної психології.

5.4. Проблема біологічного та соціального

Проблема співвідношення біологічного і соціального в особистості – одна з центральних проблем сучасної психології. В історії розвитку психології як науки розглядалися практично всі можливі зв'язки між поняттями "психічне", "соціальне" і "біологічне". Психічний розвиток трактувався і як повністю спонтанний процес, який не залежить ні від біологічного, ні від соціального; і як похідний тільки від біологічного чи тільки соціального розвитку; і як результат їх паралельної дії на індивіда тощо[103, 65]. Можна виокремити кілька груп концепцій, які по-різному розглядають співвідношення соціального, психічного і біологічного.

У концепціях, у яких доводиться спонтанність психічного розвитку, психічне розглядається як явище, повністю підпорядковане своїм внутрішнім законам, жодним чином не пов'язане ні з біологічним, ні з соціальним. Людський організм є лише тією оболонкою, яка містить психічну діяльність. Такі погляди найчастіше зустрічаються в тих авторів, які доводять божественне походження психічних явищ.

Біологізаторські концепції розглядають психічне як лінійну функцію розвитку організму, як те, що слідує за цим розвитком. Усі особливості психічних процесів, станів і властивостей людини визначаються особливостями біологічної структури, а їх розвиток підпорядковується виключно біологічним законам. Нерідко при цьому використовуються закони, відкриті при вивченні тварин, які не враховують специфіки розвитку людського організму. У цих концепціях часто використовують основний біогенетичний закон – закон рекапітуляції для пояснення психічного розвитку. Згідно з цим законом, у розвитку індивіда відтворюється в головних рисах еволюція виду, до якого цей індивід належить. Крайнім проявом даної позиції є твердження про те, що психічне як самостійне явище в природі не існує, оскільки всі психічні явища можна описати і пояснити за допомогою біологічних (фізіологічних) понять. Слід зазначити, що така точка зору досить поширена серед фізіологів, і її дотримувався і І. П. Павлов.

На ідеї рекапітуляції ґрунтуються і соціологізаторські концепції. У рамках цих концепцій стверджується, що психічний розвиток індивіда є скороченим відтворенням основних ступенів процесів історичного розвитку суспільства, насамперед розвитку його духовного життя, культури [91, 48]. Сутність подібних концепцій можна знайти у В. Штерна. На його думку, принцип рекапітуляції охоплює й еволюцію психіки тварин, й історію духовного розвитку суспільства. Він писав: "Людський індивід у перші місяці періоду немовляти з переважанням нижчих почуттів, з неосмисленим рефлексним та імпульсивним існуванням знаходиться на стадії ссавця; у дру-

гому півріччі, розвинувши діяльність хапання і різнобічного наслідування, він досягає розвитку вищого ссавця – мавпи, і на другому році, оволодівши вертикальною ходою і мовою, – елементарного людського стану. У перші п'ять років гри і казок він стоїть на ступені первісних народів. Потім іде вступ до школи, більш напружене впровадження в соціальне ціле з певними обов'язками – онтогенетична паралель вступу людини в культуру з її державними та економічними організаціями. У перші шкільні роки простий зміст античності і старозаповітного світу найбільш адекватний дитячому духу, середні роки носять риси фанатизму християнської культури, і тільки в періоді зрілості досягається духовна диференціація, яка відповідає стану культури нового часу"[84, 89].

Безумовно, людина народжується як представник певного біологічного виду. Водночас людина після народження виявляється в певному соціальному оточенні і тому розвивається не тільки як біологічний об'єкт, але й як представник певного суспільства. Ці дві тенденції відображаються в закономірностях розвитку людини і знаходяться в постійному взаємозв'язку.

Результати численних досліджень свідчать про те, що вихідною передумовою психічного розвитку індивіда є його біологічний розвиток. Індивід народжується з певним набором біологічних властивостей і фізіологічних механізмів, які виступають підґрунтям його психічного розвитку. Але ці передумови реалізуються лише в умовах людського суспільства.

Серед представників різних психологічних шкіл та між окремими дослідниками існують розбіжності в питанні співвідношення біологічного та соціального та ролі кожного з цих чинників, хоча ці погляди радше за все доповнюють один одного.

Відомий російський психолог Б. Ф. Ломов, досліджуючи проблеми формування особистості, намагався розкрити всю складність і неоднозначність співвідношення біологічного і соціального. Його погляди можна викласти в таких тезах [54, 167–168]:

1) По-перше, досліджуючи розвиток індивіда, не можна обмежитися лише аналізом окремих психічних функцій і станів. Усі психічні функції повинні розглядатися в контексті формування і розвитку особистості. Тому проблема співвідношення біологічного і соціального виступає переважно як проблема співвідношення організму і особистості.

2) По-друге, слід мати на увазі, що одне з цих понять сформувалося в рамках біологічних наук, а інше – у рамках соціальних наук. Однак і те, й інше одночасно відноситься до людини і як до представника виду *Homo sapiens*, і як до члена суспільства. Разом з тим у кожному з них відображені різні системи властивостей людини: у понятті організм – структура людського

індивіда як біологічної системи, а в понятті особистість – включеність людини в життя суспільства.

3) По-третє, досліджуючи формування і розвиток особистості, вітчизняна психологія виходить з того, що особистість – це соціальна якість індивіда, у якій людина постає як член людського суспільства. Поза суспільством ця якість індивіда не існує, а тому поза аналізом відносин "індивід – суспільство" вона не може бути зрозуміла. Об'єктивним же підґрунтям особистісних властивостей індивіда є система суспільних відносин, у якій він живе й розвивається.

4) По-четверте, формування та розвиток особистості необхідно розглядати як засвоєння нею спеціальних програм, що склалися в певному суспільстві на певному історичному етапі. Це означає, що цей процес спрямовується суспільством за допомогою спеціальних соціальних інститутів, насамперед системою виховання й освіти.

Виходячи з цього, можна сказати, що чинники, які визначають характер розвитку індивіда, мають системний характер і відзначаються динамічністю, тобто відіграють на кожному етапі різну роль. При цьому вони містять як соціальні, так і біологічні детермінанти. Спроба представити ці детермінанти як суму двох паралельних або взаємопов'язаних рядів, що визначають характер психічного розвитку індивіда, – це досить грубе спрощення, яке викривляє суть справи. Навряд чи існує який-небудь універсальний принцип організації взаємозв'язку психічного і біологічного. Ці зв'язки багатопланові та багатогранні. Біологічне може виступати по відношенню до психічного як деякий його механізм, як передумова розвитку психічного, як зміст психічного відображення, як чинник, що впливає на психічні явища, як причина окремих актів поведінки, як умова виникнення психічних явищ тощо. Ще більш багатогранними є зв'язки психічного і соціального.

Контрольні питання

1. Назовіть об'єктивні методи в психології.
2. Дайте визначення експерименту як методу дослідження в психології.
3. Назовіть та охарактеризуйте основні етапи проведення експерименту.
4. Опишіть значення психофізіології для психологічної науки.
5. В чому полягають складнощі виділення одиниці аналізу психіки?
6. Охарактеризуйте особистісний смисл як одиницю аналізу психіки.
7. Дайте визначення поняття "редукціонізм".
8. В чому полягає проблема біологічного та соціального в психології?
9. Назовіть ознаки особистості та її відмінності від індивіда.
10. Охарактеризуйте ключові поняття теми. Занотуйте їх до робочого зошиту.

6. Методологічні принципи психології

6.1. Методологічні принципи в сучасній психології

Видатну роль у становленні психологічної науки відіграли Б. Г. Ананьєв, П. П. Блонський, Л. С. Виготський, А. В. Запорожець, О. М. Леонтьєв, А. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн та інші. Центрами наукової психологічної думки були науково-дослідні інститути в Москві, Києві, Тбілісі, Харкові, а також кафедри психології університетів у багатьох містах Радянського Союзу. Вітчизняна психологічна наука розвивалась у боротьбі за діалектичне розуміння свого предмету. В 1923 році відбувся Перший психологічний з'їзд, де була сформульована задача побудови психології на підставі марксизму, але втілення марксистської методології до адекватної їй теорії здійснилося не одразу. Поступово складалось матеріалістичне розуміння предмету психології та її методів і запровадилися найважливіші методологічні принципи науки. В зарубіжній психології на протигагу матеріалістичному розумінню психології в межах вітчизняної психології розвиваються різні підходи та напрямки, які розрізнялись і на рівні філософської методології, і на рівні практичних методів. Важливим процесом для становлення психології як науки стало визначення її основних принципів.

Методологічними принципами психології є загально-філософські твердження, що, конкретизуючись, визначають предмет, стратегію і методи психологічних досліджень, а також вихідну позицію для інтерпретації одержаних результатів. Водночас свої методологічні засади має кожен напрям у психології. Від них залежать способи вирішення психологічних проблем.

Принцип – (від лат. *Principium* – початок, основа) – основне вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки, світогляду [119, 411]. У науці принципами називають загальні положення, яким повинні задовольняти наукові припущення, гіпотези або теорії.

Принципи відрізняються від законів природи тим, що їхнє формулювання загальніше, менш конкретне. Від аксіом принципи відрізняються тим, що обираються не довільно, а формулюються в процесі пошуку істини, а тому можуть виникати, змінюватися і застарівати. Водночас, принципи часто мають обмежені області застосування.

У логічному сенсі принцип є центральне поняття, основа системи, що представляє узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища тієї області, з якої даний принцип абстрагований. Під принципом дії, інакше званої максимою, мається на увазі, наприклад, етична норма, яка характеризує відносини людей у суспільстві.

У сучасній літературі поряд із загальним тлумаченням принципу використовується термін "пояснювальні принципи психології". Принципи пояс-

нення – це основні положення, передумови чи концепції, застосування яких дозволяє змістовно описувати передбачувані властивості і характеристики об'єкта дослідження і на підставі загальнонаукового методу будувати процедури для отримання емпіричного матеріалу, його узагальнення та інтерпретації.

Використання принципів у різних напрямках психології

Принцип

системний

розвитку

детермінізм

єдності психіки та діяльності

Напрямок

гештальт-психологія

біхевіоризм

генетична психологія

психоаналіз

При всій відмінності описових підходів вони також реалізують певні принципи пізнання і розробляють свій категоріальний апарат (розуміння, переживання, дискурс і т.д.). Спільні принципи і категорії орієнтують автора на певні цінності і парадигмальні шляхи побудови психологічного знання. Тим самим з'являється новий аспект порівняння психологічних теорій – з точки зору представленої в них методології, яка відповідає тій чи іншій картині світу, яка "прочитується" в орієнтації її на певне розуміння організації наукового пізнання і загальну методологію. У такому метааналізі можна все ж виділяти лінії розвитку загальної та індивідуальної методології. Наприклад, принцип детермінізму може розглядатися і як загальнонауковий, і як такий, що може приймати конкретні форми на стадіях розвитку власне психологічного знання. Тому, представляючи далі ряд принципів психології, ми будемо розрізняти їх як філософсько-методологічну складову і як складову конкретних психологічних теорій, у свою чергу, не представимо без використання тих чи інших базових категорій в їх конкретно-психологічному розумінні.

Визнання поліпарадигмальності психологічної науки передбачає не тільки окреслення вже розроблених принципів, на які спирається приватна методологія, а й розвиток положень про відкритість системи принципів психологічного дослідження – і в зв'язку зі змінами в розумінні критеріїв науковості, і в зв'язку з відкритістю світу теорій, в яких може осмислюватися (і реконструюватися) психологічна реальність. Разом з тим слід зазначити, що в нових навчальних посібниках з'явився цілий спектр "авторських" нововведень, де в систему принципів психології вводяться і логічні, і загальнонаукові в такому їхньому розумінні, яке не підкріплене певними методологічними обґрунтуваннями відповідного розширення системи. Ми ж будемо виділяти в якості принципів тільки ті загальнометодологічні установки, які освоєні в методології психології в першу чергу з боку аналізу їх представленості в провідних психологічних школах і напрямках, а також у зв'язку з розкриттям проблеми стадіальності розвитку науки. Метапсихологічний рівень обгово-

рення тих чи інших психологічних категорій може розглядатися окремо від пояснювальних принципів психології – такої точки зору дотримувалися автори "Теоретичної психології", що виділили категоріальну систему і пояснювальні принципи в окремі розділи. В якості основних принципів ними були обґрунтовані три: принцип детермінізму, системності та розвитку [94, 18]. Але щодо ряду найбільш загальних категорій можна переставити акценти – з їх понятійного змісту на ті методологічні підходи, в рамках яких будується на їх основі психологічне пояснення.

Так, наприклад, категорія діяльності може розглядатися і в ряді розкриття інших категорій (особистість, спілкування), і в якості підстави постулювання принципу, який може називатися принципом діяльнісної детермінації, діяльнісним принципом, принципом єдності свідомості і діяльності або діяльнісним підходом у психології. У будь-якому іншому варіанті категорія діяльності виступить як опосередковуюча ланка (і дозволяє долати постулат безпосередності). У підручнику С. Л. Рубінштейна це прозвучало так: "Психологічне пізнання це – опосередковане пізнання психічного через розкриття його істотних, об'єктивних зв'язків і опосередкувань", – і далі – "правильність визначення психологічного факту в процесі усвідомлення, завжди ґрунтується на розкритті його відносин до об'єктивної діяльності, може бути об'єктивно встановлена в діяльності" [98, 45–46]. Тут ще категорії опосередкування і діяльності злиті в єдиному розумінні активного буття людини в світі і обґрунтуванні можливості об'єктивного пізнання психічного.

В кінці 90-х рр. XX ст. знову актуальним стало обговорення проблеми співвіднесення категорій діяльності та опосередкування. Розуміння опосередкування як широко зрозумілої медіації повертає до цього поняття статус категорії, але у вже іншому змістовому наповненні, ніж стосовно тільки до концепції діяльнісного опосередкування.

Діяльність в обох підходах, які поставили на чільне місце цю категорію (підходи С. Л. Рубінштейна і О. М. Леонтьєва), розглядалася як активне ставлення людини до дійсності, як молярна одиниця цієї активності [94, 19]. Тому іншим переформулюванням могло б бути твердження діяльнісного розуміння психіки як принципу активності в психології. Розробка категорії активності у філософії і психології історично була пов'язана з іншими напрямками, зокрема, апелюванням до іманентної активності свідомості. І потрібні були спеціальні зусилля вітчизняних психологів (сюди необхідно віднести концепцію Н. Бернштейна поряд з культурно-діяльнісним підходом) для ствердження матеріалістичного розуміння принципу активності [79, 148].

Щодо інших принципів – наприклад, системності – буде сказано в основному в загальнонауковому плані, оскільки різноманіття використання поняття *система* в психології таке, що в суто науковому значенні завжди

необхідно згадати: конкретні психологічні школи абсолютно по-різному представляють реалізацію цього принципу в науковому дослідженні. Б. Ф. Ломов розглянув деякі принципи реалізації системного підходу як загальнонаукової методології в психології [41, 24]. О. К. Тихомиров показав, що не слід протиставляти принципи діяльнісного і системного підходів, а також змішувати уявлення про психологічні системи, наприклад, за Л. С. Виготським, з варіантами його реалізації в інших дослідницьких напрямках [32, 93]. Можна додати, що перехід до постнекласичної стадії, де предметом вивчення стають саморегульовані і саморозвинуті системи, означав вихід за рамки того варіанту принципу системності, який зародився в першій половині ХХ ст. і був представлений у загальній теорії систем. Однак і такий стан справ вимагає знайомства з вихідним (традиційним) поданням принципу системності.

Відзначимо також, що ряд категорій виступали на різних етапах вітчизняної психології як "принципоутворюючі". В першу чергу це категорія особистості. Різними авторами формулювався "особистісний підхід як принцип психології". Наразі принцип особистісного опосередкування нерозривно пов'язаний як з діяльнісним підходом, що закріплено в назві книги А. М. Леонтьєва "Діяльність. Свідомість. Особистість" [61], так і з принципом активності, розвиває в психології пізнання і психології особистості в різних теоретичних контекстах (О. Г. Асмолов, В. А. Петровський, С. Д. Смирнов та ін.). Діяльнісний підхід у теорії С. Л. Рубінштейна був перетворений далі в суб'єктно-діяльнісний (А. В. Брушлинський, К. А. Абульханова), а потім став формулюватися як суб'єктний підхід, який висунув категорію особистості вже в якості підпорядкованої. Таким чином, система принципів в психології змінюється як у зв'язку з освоєнням ряду загальнонаукових підходів, так і в зв'язку з переосмисленням взаємовідносин між різними категоріями і тих напрямків побудови пояснень, які йдуть від узагальнень на основі дослідницької практики.

О. К. Тихомиров ввів принцип розширення методологічних основ психології. Пліуралізм мислення – одна з підстав подання принципів як відкритої системи, оскільки з подоланням постулату єдиності методологічного підходу, що був характерним для радянської психології, вітчизняній психології необхідно буде вводити нові принципи розвитку світу психологічних теорій.

Серед методологічних принципів у вітчизняній психології насамперед виділяють такі [63, 60]:

- детермінізму;
- відображення;
- єдності психіки й діяльності;
- розвитку;
- системності.

Проте в різних джерелах число принципів варіюється від трьох до дев'яти. Так, наприклад, можна зустріти опис таких принципів, як єдність свідомості і діяльності, системно-діяльнісний, взаємодії зовнішніх впливів і внутрішніх умов, цілісності, особистісного і навіть принцип особистісно-діяльнісного підходу.

6.2. Принцип детермінізму

Детермінізмом називають вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ матеріального і духовного світу [72]. Центральним ядром детермінізму є положення про існування причинності. М. Г. Ярошевський показує, що в історії наук про душу було п'ять основних варіантів вчення про детермінацію психічного. Передмеханічний детермінізм найбільше розповсюджений в античній науці (Демокріт, Гіппократ). Найбільш значущими досягненнями цього різновиду детермінізму були: 1) уявлення про відчуття як результат прямого контакту органів чуття із зовнішніми об'єктами; 2) вчення про темперамент як результат переважання в організмі однієї із чотирьох рідин. Засновником механістичного детермінізму був Рене Декарт, який вважав, що властивості душі впливають із властивостей матеріальної системи. Пізніше на зміну формулі Декарта "людина-напівмашина" приходять формула Ламетрі – "людина –машина". Представники біологічного детермінізму сформулювали низку принципів, що перейшли до психології – гомеостаз, еволюційний принцип. Принцип гомеостазу знайшов у психології широке застосування, наприклад, у теорії інтелекту Ж. Піаже або психотерапевтичній концепції Ф. Перлза. Біопсихічний детермінізм закладався у роботах І. М. Сеченова, пізніше він проявився в психоаналізі, гештальтпсихології та біхевіоризмі [72].

Соціопсихічний детермінізм визнає соціальну детермінацію психіки людини й існує в трьох варіантах [72]:

- Ученнях про "колективних уявленнях" (Е.Дюркгейм);
- Вченні про породження актів свідомості в соціальному процесі, взаємодії індивідів (П. Жане, Дж. Г. Мід);
- Вчення про суспільно-історичну природу психіки, що формується у предметній діяльності (культурно-історична школа і діяльнісний підхід у вітчизняній психології).

Принцип детермінізму був представлений С. Л. Рубінштейном у формулюванні "зовнішнє через внутрішнє" (тобто зовнішні причини впливають на людину, лише заломлюючись крізь внутрішні умови); О. М. Леонтьєв його переформулював як "внутрішнє через зовнішнє" (тобто внутрішнє, суб'єкт, діє крізь зовнішнє, і тим себе змінює); О. М. Ткаченко прийняв обидва формулювання як такі, що складають діалектичну єдність[65, 15].

У формулюванні С. Л. Рубінштейна головне те, що за внутрішнім суб'єктом визнається влада самодетермінації (внутрішньої причинної обумовленості психічних явищ); внутрішнє коригує зовнішні впливи, а значить, воно не повністю залежить від зовнішнього, воно має власну сутність, розвивається за власною логікою [98, 71]. Сам принцип був необхідним, щоб вказати на інший тип детермінації у гуманітарному знанні порівняно зі знанням природничо-науковим, де детермінізм є прямим.

У формулюванні О. М. Леонтьєва важливим виявляється вже не те, що внутрішнє (суб'єкт) діє, а те, що діє через зовнішнє; тут підкреслено, що діяльність слугує засвоєнню індивідом соціально вироблених засобів діяльності, соціалізації особистості [64, 18].

Для сучасної психології характерний перегляд принципу детермінізму, зокрема, механістичні уявлення про детермінацію критикують як помилкові. Вчені акцентують увагу на самодетермінації, як основі поведінки та діяльності людини. О. М. Ткаченко виділяє момент самодетермінації суб'єкта (як чисто психічної детермінації): у нього діє біопсихічна детермінація (на рівні організму, якому притаманний реактивний характер організації поведінки); соціопсихічна (на рівні індивіда – суб'єкта суспільних відношень у процесі засвоєння готового соціального досвіду); окремий підрівень соціопсихічної (на рівні особистості, котра досягла спроможності до творчості нового соціального досвіду) [54, 167].

6.3. Діяльнісний підхід в психології і принцип активності

Категорія активності може розглядатися в якості більш широкої, ніж категорія діяльності, хоча в німецькій класичній філософії вони були нерозривні і будувалися на матеріалістичному розумінні діяльності. Цей аспект – різноманіття діяльнісних підходів у філософії – розкривається в сучасній філософській літературі. Необхідно намітити представленість активності як пояснювального принципу в психології, оскільки ще зовсім недавно він не висувався у вітчизняній історії психології як самостійний, а лише висвічував деякі аспекти психологічного розуміння напрямків детермінації психічного, зокрема "внутрішніми умовами".

Разом з тим, принцип активності реалізовувався в ряді концепцій: в теорії онтогенетичного розвитку А. Валлон наголошував на виділенні особливого предмета вивчення – емоційно-тонічної активності, що діє в єдиній системі з предметно спрямованими діями; у Вюрцбурзькій школі виділяли активність мислення як підставу неможливості звести його регуляцію лише до асоціативних механізмів; в культурно-історичній концепції активність суб'єкта виступала як активність у перетворенні власної психіки на основі

використання стимулів-засобів[13, 32]. Список психологічних теорій, у яких апеляція до активності виступає в якості специфічної властивості тих чи інших психологічних пояснень (включаючи динаміку розвитку особистості і актуалгенез мислення), може бути продовжений.

Науково обґрунтований підхід до осмислення поняття активності підготовлений у вітчизняній психології ідеями К. О. Абульханової, О. Г. Асмолова, Н. А. Бернштейна, Л. С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, Д. М. Узнадзе, працями А. В. Брушлінського, А. В. Петровського та інших дослідників, які розкрили найважливіші положення про культурно-історичне опосередкування психічних процесів, про діяльність, співвідношення "зовнішнього і внутрішнього". При розгляді людської активності називаються, диференціюються та аналізуються рівні й типи активності.

"Активність" у найбільш загальному плані може бути розкрита як сукупність обумовлених суб'єктом моментів руху, що забезпечують становлення, реалізацію, розвиток і перетворення діяльності. Умовою визначення "активності" у вузькому значенні, за О. Г. Асмоловим, є розмежування процесів здійснення діяльності й процесів руху самої діяльності.

Характер співвідношення активності й діяльності різний, що обумовлюється як різними аспектами розгляду цього співвіднесення, так і різними концептуальними позиціями дослідників.

Згідно з поглядами С. Л. Рубінштейна, діяльність є специфічною формою активності людини, яка спрямована на свідоме перетворення нею навколишнього світу. При цьому активність психіки людини, її свідомості не може бути зрозуміла поза зв'язком із діяльністю. Розглядаючи людину як активного суб'єкта, С. Л. Рубінштейн підкреслює, що в результаті діяльності змінюється не лише об'єкт, але й сам суб'єкт, тобто діяльність людини зумовлює формування її свідомості, психічних процесів і властивостей [100]. Активність особистості має творчу природу, а вираз "творча активність" буде лише підсилювати значення сутності активності.

Важливий внесок у розуміння природи активності внесли дослідження В. А. Петровського і О. Г. Асмолова, які дозволили виділити "надситуативну активність" – готовність людини не тільки самостійно та усвідомлено здійснювати різні дії та вчинки, але й прагнути до нового, незапланованого в межах діяльності, що здійснюється, а також "неадаптивну активність" – готовність не лише слідувати до накресленої мети, але й конструювати нові, більш цікаві цілі та смисли вже в процесі своєї діяльності [90]. Зокрема, О. Г. Асмолов, говорячи про такого роду активність, підкреслює, що вона проявляється у творчому перетворенні ситуації, у саморозвитку особистості як суб'єкта діяльності. Така активність досліджувалась у ситуаціях невизначеності й дійсно пов'язана зі здатністю переходити за межі функції пристос-

сування, що забезпечує становлення, розвиток, зміну діяльності суб'єкта, а також його самого в реалізації неадаптивної активності як діючого суб'єкта [90]. Важливим базовим компонентом творчого потенціалу особистості є інтелектуальна активність. Отже, природа активності, вираженої в діяльності людини, значною мірою визначається суб'єктністю. У процесі реалізації суб'єктності полягає механізм її особливого прояву та розвитку як активної соціальної істоти. "Вихідним для нас, – пише В. А. Петровський, – є уявлення про активність як рух, що характеризує діяльність і є невіддільним від неї. При цьому активним може бути названий не будь-який процес, об'єктивно представлений у діяльності, а лише такий, саме існування якого знаходиться в прямій залежності від суб'єкта. Активність, отже, може бути визначена як сукупність зумовлених індивідом моментів руху діяльності" [90, 15]. Потрібно враховувати також думку С. Д. Смірнова про те, що сам суб'єкт у якості джерела активного початку діяльності формується як результат попередніх його дій і взаємодій зі світом, іншими людьми і самим собою [107].

Таким чином, ми повинні звертати увагу на попередній досвід людини, який, безперечно, може вагомо визначати характер суб'єктної позиції, а, отже, і діяльності. При цьому цілі й засоби діяльності мають джерелом події, які пов'язані з широким життєвим контекстом, основний зміст якого утворюють відносини з іншими людьми, а також соціально і культурно опосередковані ставлення до природи. Іншими словами, джерела активності (і суб'єктності) слід шукати в деякій сукупності знань або впорядкованої системи знань людини про світ, про себе, про інших людей, тобто образі світу, користуючись термінологією С. Д. Смірнова. Водночас, виходячи з того положення, що активність суб'єкта виступає як одна з конституюючих характеристик людської діяльності, що виражає її здатність до саморозвитку, самовираження, зміни самого суб'єкта [107], ми можемо говорити про зміну всієї сукупності знань – образу світу, певних його структур. З іншого боку, для того, щоб та чи інша стимуляція і чуттєві враження, що нею викликані, могли зробити свій внесок в образ, точніше стати елементом образу світу, з точки зору С. Д. Смірнова необхідна особлива складова, що йде від образу світу в цілому назустріч стимуляції зовні [107].

Цікаво, що для С. Д. Смірнова рух від образів світу назустріч стимуляції зовнішній є модусом цього існування і носить, умовно кажучи, спонтанний характер. Цей процес забезпечує постійну апробацію образу світу чуттєвими даними, підтвердження його адекватності [107]. Отже, вчений наголошує на спонтанності даного процесу, проте далі зазначає, що абсолютно спонтанної активності не існує, бо, по-перше, сам суб'єкт активності завжди повинен враховувати характер об'єкта, на який вона спрямована, і присутність такого об'єкта. По-друге, будь-який внутрішньо зумовлений стан об'єкта, що поро-

джує той або інший вид активності, сам є наслідком нехай і дуже далеко відсторонених у часі і просторі минулих взаємодій зі своїм оточенням (тут можна говорити про слід взаємодії з об'єктами, предметами, явищами) [8].

Із активністю людини пов'язаний принцип детермінізму, який був тривалий час основою обговорення проблеми суб'єкта у вітчизняній психології, "будь яке зовнішнє – тільки через внутрішнє" (С. Л. Рубінштейн). Друга лінія інтерпретації принципу детермінізму простежується в концепції О. М. Леонтьєва, у якій трактування цього принципу полягало у зворотному напрямку: внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим самим себе змінює [61].

Таким чином, ми маємо певну відмінність у підходах до природи активності особистості: активність як реагування, як відповідь на зовнішні подразники (С. Л. Рубінштейн) і активність як акт творчості, як цілеспрямоване свідоме змінення природи та самої себе. У такому контексті заслуговує уваги позиція Л. Я. Дорфмана, який зазначав, що в дійсності людині властиві форми активності, зумовлені і зовнішніми, і внутрішніми джерелами одночасно [57].

Отже, активність особистості – це єдність відображення, вираження і реалізації зовнішніх і внутрішніх тенденцій у житті особистості [4]. Дуже важливою є внутрішня активність як протилежність внутрішній пасивності. Остання виявляється у таких феноменах:

А) уникання відповідальності, у тому числі як екстрапунітивна реакція звинувачення інших у власних невдачах та недоліках;

Б) споживацькі установки на отримання задоволення без докладання істотних зусиль.

У теорії діяльності, розробленою О. М. Леонтьєвим, розкриваються механізми розвитку людської активності, котра здійснюється в процесі діяльності внаслідок протиріч, що виникають, формування відповідних засобів їх вирішення. Однак із вирішенням протиріч розвиток не припиняється, оскільки в процесі діяльності виникають нові мотиви, настанови, нові протиріччя. Тут активність виступає як момент видозміни діяльності, що зачіпає основні структурні компоненти вихідної діяльності, а також подолання пов'язаних із цим настанов як моментів "інерції" в діяльності [89]. Таким чином, можливим є виділення активності як динамічного компонента діяльності, котрий реалізує саморух цієї діяльності.

Активність виступає як одна з конститууючих характеристик людської діяльності, що виражає її здатність до саморозвитку, саморуху через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих творчих (тобто перетворюючих дійсність) предметних дій [112]. Отже, можна розглядати активність як одну з найважливіших загальних властивостей особистості, що проявляється в діяльності, у процесі взаємодії з навколишнім середовищем і виступає енергетичною мірою діяльності.

Отже, активність особистості пов'язана в першу чергу із реалізацією творчого здійснення життя, тобто самостійним здійсненням діяльності цілепокладання. Така особистість, з точки зору Л. В. Сохань, володіє не просто набором специфічних якостей і рис, а характеризується особливою будовою своєї індивідуальності, поєднанням людських гідностей в їх структурі, яке надає здатності здійснювати особливий вид творчості – життєтворчість, що представляє собою вищу форму творчого самовираження людини [42].

Роль принципу активності в загальнопсихологічному знанні була обґрунтована саме у вітчизняній культурно-діяльнісній школі. Таким чином, принцип активності можна розглядати як пов'язаний саме з реалізацією принципу діяльнісного підходу (і суб'єктно-діяльнісного) в психології. У той же час, як ми покажемо далі, у психології принцип активності розвивався і в інших контекстах. Л. І. Анциферова, розглядаючи принцип зв'язку психіки і діяльності, погоджувалася з тим, що вже аналіз діяльності показує нерозривний зв'язок діяльності і свідомості з навколишнім світом людини [43, 59]. Вона підкреслила заслугу С. Л. Рубінштейна в тому, що перша проблема була включена в другу, і тим самим закріпилося діалектико-матеріалістичне розуміння принципу детермінізму: "Принцип діяльності стає в цьому випадку істотною частиною принципу детермінізму, яка розкриває конкретно процес руху від зовнішнього до внутрішнього і від внутрішнього до зовнішнього" [46, 77]. Історична послідовність може реконструюватися в такий спосіб: С. Л. Рубінштейн висунув принцип єдності свідомості і діяльності; О. М. Леонтьєв дав його інше тлумачення (внутрішнє діє через зовнішнє) і розширив його, висунувши принцип єдності психіки (в її різних формах) і діяльності.

Принцип відображення (він походить безпосередньо з ленінської теорії відображення), у найбільш жорсткій формі стверджує, ніби психічне не є саме по собі об'єктивним буттям, а просто віддзеркалює у свідомості буття зовнішній світ. Згідно з цим принципом всі психічні функції за своєю природою є відображувальними; психічне відображення має сигнальний характер (повідомляє суб'єкта про значущі для нього об'єкти за допомогою нейтральних подразників) [43, 19]. Жодної внутрішньої (сутнісної) єдності у такій відображувальній системі не передбачено; послідовне застосування цього принципу веде до функціоналізму (напрямку, котрий розглядає психіку-свідомість як засіб адаптації організму до умов середовища, що змінюються. Цей принцип також можна розглянути на різних рівнях суб'єкта. На рівні організму психічне відображення забезпечує життєдіяльність суб'єкта, на рівні індивіда – привласнення соціального досвіду, на рівні особистості – творчість соціально значущих продуктів[53, 9]. Чогось значущого не біологіч-

ного або соціального, а просто індивідуально-психічного психічне відображення не дає, бо віддзеркалює воно тільки щось зовнішнє щодо суб'єкта.

Відповідно до принципу єдності свідомості та діяльності психіка являє собою внутрішній план діяльності (життєдіяльності, засвоєння соціального досвіду, його виробництва – відповідно рівням суб'єкта). У С. Л. Рубінштейна принцип єдності свідомості та діяльності не зводиться до того, що свідомість виступає внутрішнім планом діяльності, повторює її всередині суб'єкта (ідея інтеріоризації); він принципово відрізняє свідомість від діяльності [99, 101]. Єдність їх – це не тотожність. Ця єдність витікає з належності як свідомості, так і діяльності свідомому і діючому суб'єкту. Особистість стає підставою зв'язку свідомості та діяльності, саме в особистості й особистістю цей зв'язок реалізується (тобто зв'язок свідомості та діяльності виявляється особистісно опосередкованим). Це особистісне опосередкування зв'язку свідомості і діяльності долає функціоналізм: психічні процеси не мають самостійних ліній розвитку, а розвиваються в процесі розвитку особистості. Якщо в С. Л. Рубінштейна центральною категорією в розумінні єдності свідомості й діяльності виступає суб'єкт (особистість), то в О. М. Леонтьєва на його місці підставлена діяльність; особистісне опосередкування замінене діяльнісним. У С. Л. Рубінштейна особистості як суб'єкту належить і свідомість, і діяльність; а в О. М. Леонтьєва і свідомість, і особистість належать до діяльності.

Таким чином, можна говорити про принцип суб'єктної активності (або активності суб'єкта). Передусім суб'єкт розглядається як те, що протистоїть об'єктові, зовнішнім обставинам. Це означає, що ми маємо справу з людиною, яка перебуває у конкретних життєвих обставинах, які частково випали на її долю, а частково створені нею самою, і котра на основі власних можливостей будує свою поведінку.

Активність передбачає тісний зв'язок суб'єкта із простором і часом, наявність реальних або ідеальних продуктів цієї поведінки [87].

У більш широкому загальнонауковому контексті принцип активності протиставляється принципу реактивності (приводиться іноді дихотомія активності-пасивності, що не витримує критики в силу непридатності категорії пасивності вже до самих простих варіантів психічного відображення і діяльності). Відмінними рисами психологічних концепцій, що реалізують принцип реактивності, є уявлення про реактивну і в цьому сенсі пасивну природу людини, що ґрунтуються на аналогії між людиною і машиною (тобто на ідеї механістичного матеріалізму і пізніше – інформаційного підходу, з характерним безсуб'єктним (безособовим) його трактуванням. Принцип реактивності реалізується в змістовно різних підходах – рефлєкторному, біхевіористському, когнітивному (якщо будуються схеми пізнавальних процесів, виходячи з "комп'ютерної метафори"), при різних формах гомеоста-

тичних теорій. Це стало можливим тому, що принцип активності мав у філософії та психології різні підстави і втілення.

Говорячи про активність психічного відображення, виділяють такі його властивості, як селективність і упередженість [53, 8]. У цьому одне з протиставлень діяльнісного підходу біхевіористському (з його реактивною схемою S-R). Вибірковість і спрямованість психічних процесів можуть розглядатися як власне ознаки активності відображення. Це не цілком виправдано – зводити активність тільки до селективності або виборчого характеру діяльності. Останнє швидше характеристика реактивних процесів: коли є наявності безліч впливів і організм змушений вибирати, на яке з них реагувати, як би фільтруючи одні впливи від інших. Посилання ж на упередженість швидше вказує на джерела феномену активності.

При аналізі переходу від стимульної парадигми до діяльнісної при побудові образу було виділено три параметри прояву активності [103, 70]:

- 1) ініціювання дії суб'єктом;
- 2) спрямованість на зміну зовнішньої дійсності (знищення визначеності зовнішньої дійсності);
- 3) невизначеність в часі і просторі акту діяльності щодо остаточного результату, з одного боку, і від ініціюючих його подій – з іншого, а також наявність між ними багатьох опосередковуючих ланок (якщо так можна висловитися, їх віддаленість одна від одної в просторі структурних елементів діяльності, яка може прямо не корелювати з їх просторовою і часовою залежністю).

Реалізація принципу активності стосовно пізнавальних психічних процесів йшла в радянській психології саме по шляху їх діяльнісного трактування. У фізіології активності М. О. Бернштейном були відкриті закони регуляції дії як закони породження і побудови, а в роботах О. М. Леонтьєва – особливості подвійної детермінації побудови образу (властивостями об'єкта і завданнями суб'єкта) [81, 4]. Цільова регуляція при дослідженнях сприйняття, пам'яті і мислення також розумілася як регулююча роль активності суб'єкта в актуалгенезі. Нарешті, дослідження активності суб'єкта як внутрішніх моментів його саморозвитку і самодетермінації стали реалізацією принципу активності в галузі досліджень особистості.

Іноді принцип активності співвідносять з телеологічністю як цільовою спрямованістю дій людини. Але саме по собі визнання цільової причини ще не говорить про реалізацію принципу активності. Так, у дослідженнях К. Левіна вона могла означати досягнення принципу рівноваги, тобто гомеостазу (у відносинах особистості і середовища). Підпорядкованість поведінки заздалегідь встановленій меті – це скоріше характеристика адаптивності. Людина також характеризується і неадаптивними діями, прагненням до порушення

гомеостазу. У теорії В. Петровського неадаптивна активність особистості, вихід за рамки ситуативно заданих вимог (феномен безкорисливого ризику) стали таким же предметом вивчення активності, як і самоактуалізація у А. Маслоу.

Самі процеси постановки мети виступили у О. Тихомирова та В. Петровського тими етапами самодетермінації, за якими вже не передбачався розтин їх діяльнісних структур (хоча самі вони ставали регуляторами дій) [94, 13]. Принцип активності при цьому не обов'язково прямо формулювався його прихильниками. Його представленості в теоріях особистості варто було б присвятити спеціальну роботу. Однак обмежимося категоріальним зв'язками в рамках діяльнісного підходу.

У роботі "Поняття і принципи загальної психології" О. К. Тихомиров обговорив питання про те, що у вітчизняній психології склалися різні варіанти діяльнісного підходу. Він реалізується в численних роботах прихильників різних наукових напрямків, навіть якщо автори не відносять себе до послідовних прихильників теорії діяльності. Окрім того, О. К. Тихомиров співвідніс поняття діяльності і активності, вважаючи останнє більш широким. "Проблема і активності, і діяльності дуже тісно пов'язана з такою класичною проблемою психології, як проблема зовнішньої детермінації діяльності, психіки людини і тварини" [94, 34] – це свідчить про розуміння ним категорій активності і діяльності саме як пов'язаних із пояснювальними принципами психології. При цьому для аналізу експериментальних даних, що демонструють новоутворення в процесуальній регуляції мислення, він допускав введення понять, що фокусують аспекти "додіяльнісних" рівнів регуляції – як неоформлених у рамках діяльнісних структур, наприклад, доцільове передбачення. Цільову регуляцію він розглядав дуже широко: "Цілеутворення є активністю, яка виходить за межі наявної ситуації"[59, 22]. Це розвиток концепції мислення, яка припускає цілісність діяльності і смислової регуляції, що зробила істотний внесок в методологію психології, зокрема в обґрунтування функціонально-випереджальних – розвинутих діяльнісних структур – форм активності [54, 171].

У той же час слід визнати, що співставлення психологічних уявлень про активність і діяльність (як молярної одиниці активності людини в розумінні О. М. Леонтьєва) призводить до непростих схем співвідношення понять, які представляють діяльні структури і фіксують аспекти активності, лише в своїй генезі вони мають діяльні підстави (це вже названі поняття образу світу, цілеутворення, надситуативної активності особистості та ін.).

У суб'єктно-діяльнісному підході також реалізується принцип активної зміни дійсності, і принцип "зовнішнє діє через внутрішнє" видозмінюється у зв'язку з підкресленням регуляторного аспекту психічного.

6.4. Принцип розвитку

Принцип розвитку в діалектико-матеріалістичному тлумаченні є таким: кожному рівню детермінації відповідає свій тип розвитку (як організм суб'єкт розвивається у процесі визрівання своїх психофізіологічних підструктур, як індивід – у процесі діяльнісного привласнення, як особистість – у процесі перетворюючої діяльності[104, 12]. Разом з тим мається на увазі, що організм, індивіда й особистість також пов'язує між собою певна лінія розвитку – як три послідовні якісні стадії. Цей розвиток не нагадує саморозгортання психічної сутності, він є похідним від розвитку біологічної та соціальної систем.

Принцип розвитку пов'язаний з прийняттям генетичної точки зору на предмет вивчення. Психологічні теорії використовують при цьому уявлення про філогенез, онтогенез та актуалгенез. Інший аспект проблеми: існування психічного тільки в його процесуальному розвитку. "Необхідність відображати, прогнозувати, передбачати мінливість умов різних форм соціально обумовленої діяльності людини породила особливий – фундаментальний, основний – спосіб існування психіки: як безперервного (континуального) процесу, що постійно розвивається" [48, 170].

Під розвитком у широкому сенсі зазвичай розуміється зміна або функціонування системи, що супроводжується появою нової якості (виникненням якісних новоутворень).

Рушійні сили розвитку, однак, не можуть бути обмежені системними зв'язками. Істотним внеском діяльнісного підходу в психології стало розкриття ролі провідної діяльності, що дозволило подолати теорії двох чинників, які передбачали в якості джерел розвитку зовнішні умови (соціальні) або внутрішні (біологічні). У рамках цієї концепції саме в онтогенезі відбувається становлення основних новоутворень психічного розвитку.

Припущення про актуалгенез вищих психічних функцій – у рамках гіпотези про опосередкування психологічними знаряддями – розвивалося на основі розробки експериментально-генетичного методу в психологію. Л. С. Виготський називав свій метод експериментально-генетичним "в тому сенсі, що він штучно викликає і створює генетично процес психічного розвитку" [7, 95]. Тут мова йшла про те, щоб уявити будь-яку вищу форму поведінки "не як річ, а як процес". Відповідний методичний прийом, реалізований у принципі побудови методик подвійної стимуляції, дозволяв аналізувати становлення вищих психічних функцій як процес їх опосередкування (і тим самим перетворення).

Більш широке розуміння передбачає принцип розвитку, що використовується як методологічна опора в рамках будь-якої теорії, де обговорюються його рушійні сили і фактори, що впливають на нього. У деяких зарубіжних

теоріях продовжує проявлятися "кінцева" причина, заздалегідь відслідковується прагнення психічного розвитку до деякого фінального стану. Таким кінцевим станом в епігенетичній концепції Е. Еріксона виступає етап індивідуальності, в концепції когнітивного розвитку Ж. Піаже – стадія операціонального інтелекту (формальне завершення структури угруповань).

Сучасні дослідження раннього онтогенезу дають безліч фактів, що дозволяють інтерпретувати розвиток пізнання і особистості суб'єкта як становлення антиципованих когнітивних схем, що направляють його активність [54, 176]. Але при інтерпретації їх результатів співвідношення понять, зокрема "сприйняття-дія" у використовуваних пояснювальних схемах міняється місцями в залежності від теоретичного розуміння рушійних сил розвитку та загального представлення про соціальну ситуацію і дослідницької процедури, у рамках якої ці факти встановлювалися, а значить, реконструювалися.

Принцип розвитку реалізується і в дослідженнях психіки дорослої людини, зокрема на рівні мікрогенетичного аналізу. Виділення мікроетапів у розгортанні психічних процесів реалізує підхід, що розкриває функціональне становлення, тобто їх актуалізацію. Розкриття недостатності апеляції до принципу зворотного зв'язку, що детермінує роль різного роду (і рівня) передбачень, динаміка новоутворень (сміслового, цільового, операціонального рівнів) – це суттєві завоювання вітчизняної психології в конкретизації принципу розвитку у вивченні мислення.

Аналіз динаміки регуляції процесу може давати свідчення про його розвиток. Однак не всяке тимчасове розгортання процесу передбачає його розвиток. Переструктурування психологічних систем – важливий критерій розвитку. Так, Л. С. Виготський демонстрував цей принцип, кажучи про перебудову процесів у переході від молодшого шкільного віку до старшого і співвідношенні процесів навчання й розвитку. У ході освоєння наукових понять змінюється не тільки внутрішня структура мислення дитини, а й системна організація свідомості в цілому; зокрема, це виражається в зміні взаємовідносин між мисленням і пам'яттю.

Принцип розвитку у практичній психології вимагає розглядати особистість і ситуацію, у якій вона діє, враховувати ступінь самостійності, активності людини і соціальної групи. Розвиток психіки в онто- й філогенезі відбувається в напрямку від максимальної залежності від середовища до максимальної незалежності від його впливів. Якщо системно розглянути зв'язок принципів активності та розвитку, то усувається протиріччя між підходами щодо детермінації психічного (концепції С. Л. Рубінштейна й О. М. Леонтьєва).

Л. І. Анциферова виділила такі особливості процесу розвитку, важливі для психології і педагогіки [53, 17]:

1. Незворотність. Будь-яка деградація, зворотний розвиток, не є дзеркальним відображенням поступального розвитку; повернення системи на вихідний рівень функціонування можливе лише за одним або кількома показниками – повне відновлення того, що було раніше, неможливе.

2. Будь-який розвиток включає в себе дві діахронічні структури: прогрес і регрес. Прогресивний розвиток (від нижчого до вищого, від простого до складного) обов'язково включає в себе елементи регресії вже хоча б у силу того, що вибір одного з напрямків розвитку залишає нереалізованими багато інших (за все треба платити, говорить життєва мудрість).

3. Нерівномірність розвитку. Періоди різких якісних стрибків змінюються поступовим накопиченням кількісних змін.

4. Зигзагоподібність розвитку. Неминучим у всякому розвитку є не тільки уповільнення, але і відкат назад, погіршення функціонування системи як умова нового підйому. Цей феномен пов'язаний з формуванням принципово нових структур, які на початкових етапах функціонування працюють у деяких відносинах гірше, ніж старі. Коли дитина переходить від повзання до ходьби, вона переміщається в просторі повільніше і іноді зі шкодою для свого здоров'я.

У такого роду переходах зазвичай виділяються три фази: фаза дезорганізації і кризи, що завершується перебудовою, виникненням нової структури; сензитивний період швидкості розвитку і реалізації нових можливостей; критичний період – зниження темпів розвитку, підвищення уразливості системи.

5. Перехід стадій розвитку в рівні. При появі нового рівня функціонування старий не знищується, але зберігається з деякими специфічними тільки для нього функціями в якості одного з ієрархічних рівнів нової системи. Так, перші дві стадії розвитку мислення – наочно-дійове мислення і образне мислення не зникають з появою понятійного, але зберігаються в якості особливих форм для вирішення завдань певного типу.

6. Поряд з тенденцією до якісної зміни і переходу на більш досконалі рівні функціонування будь-який розвиток здійснюється в єдності з тенденцією до стійкості, збереження досягнутого і відтворення сформованих типів функціонування. Інакше кажучи, успішний розвиток неможливий без сильної консервативної тенденції.

Роль спадковості і середовища в психічному розвитку, положення про "провідну діяльність", у ході якої відбувається становлення значущих для наступних періодів новоутворень, періодизації розвитку, моделі розвитку особистості та ряд інших тем акумулюють проблеми, пов'язані з розумінням принципу розвитку.

Одна з недостатньо висвітлених проблем – зміна одних законів і одних факторів детермінації розвитку іншими. О. М. Леонтьєв обґрунтував основ-

ну закономірність: закони біологічної еволюції змінюються у філогенезі законами суспільно-історичного розвитку. Розвиток психіки в онтогенезі будується на основі присвоєння людиною суспільно-історичного досвіду.

Л. І. Божович сформулювала зв'язок принципів активності, розвитку і системності в такий спосіб: "У процесі розвитку відбувається якісне перетворення самої особистості дитини, причому відбувається воно на основі її власної активної діяльності і її власного активного ставлення до середовища" [34, 14]. Міжфункціональні системні новоутворення закріплюють становлення специфічних тільки для людини функціональних систем (мовленнєвого мислення, логічної пам'яті, категоріального сприйняття, здатності ставити цілі й утворювати наміри і т.д.). Процес саморуху – ось найбільш цілісне поняття для об'єднуючого звучання принципів активності та розвитку.

Складність узагальнень принципу розвитку в психології пов'язана з тим, що розвиток виступає і як предмет вивчення, і як базова категорія, і як пояснювальний принцип. Психологія розвитку (і акмеології) виділена в окрему предметну дисципліну, що взаємодіє із загальною психологією, психогенетикою, психологією особистості. Аналіз розвитку як актуалгенезу психічних явищ відбувається з абсолютно різних теоретичних платформ в рамках різних психологічних шкіл. У самому ж принципі розвитку необхідно, мабуть, виділяти зміни його інтерпретацій не тільки в різних психологічних теоріях, але і в різних парадигмах, що ще не стало предметом спеціальних робіт. Сьогодні відбуваються нові відкриття, і стосовно принципу розвитку можливі зміни його розуміння і переформулювання. Усе частіше говорять про саморозвиток і про самодетермінацію як про нові тенденції в розумінні детермінації розвитку майбутнього.

Узагальнення положень психологічних теорій, які демонструють реалізацію в них тих чи інших принципів, – це закономірний і звичний шлях виділення внутрішніх опор приватно-наукової методології в психологічних дослідженнях. Менш звичним є аналіз того, якою мірою в конкретній науковій теорії реалізується той чи інший декларований принцип. Дискусії в психології стали важливим засобом прояснення принципів. Вони можуть зачіпати як істотні і доленосні для всієї психології або її напрямків проблеми – об'єктивності методу, ставлення психології до марксизму, відношення психіки до мозку і т.д., – але можуть носити і більш парціальний характер прояснення тим чи іншим автором свого розуміння проблеми або нового підходу до її вирішення.

6.5. Раціогуманізм як методологічний принцип

На думку Г. О. Балла, психологія має бути раціональною і гуманістичною. Втілення у психології принципу раціогуманізму полягає в: а) суттєвому

для сучасного гуманізму поєднанні конструктивіської налаштованості з належним врахуванням закономірностей та функціонування і тенденцій розвитку органічних цілісностей; б) відповідного раціоналістичній традиції зосередження на визначенні вимог до наукового методу, адекватного досліджуваним об'єктам генетико-моделюючий метод дослідження процесу становлення особистості [12].

Вчений пропонує поширити принцип конструктивного діалогу, істотний для гуманістичної психології, на сферу взаємодії світоглядних спрямувань, методологічних парадигм, наукових напрямів [12,181].

Мова йде про те, що діалогічність має поширюватись і на царину методології, набираючи в даному разі статусу "мета парадигми", що регулює взаємодію психології з іншими науками, а також взаємовідносини всередині психологічної науки.

Прагнення до знаходження взаєморозуміння із представниками суміжних дисциплін відповідає постнекласичному погляду на методологію сучасної психології, для якої характерні інтенції до динамічної єдності знань, розуміння його мережевої природи у поєднанні із прагненням до взаємоузгодженості психологічних теорій. Це означає, що будь-яка психологічна теорія повинна враховувати інші концепції і переваги міждисциплінарного дискурсу.

Таким чином, методологія психологічної науки має виконувати і комунікативну функцію, тобто співдіяти встановленню взаєморозуміння між різними напрямками, підходами всередині психологічної науки.

Найважливішими рисами гуманізму як світоглядної орієнтації в раціо-гуманістичному підході є: 1) переконання у широких можливостях гармонійного розгортання, продуктивних здатностей індивідів і спільнот; 2) настановлення на стимулювання вказаних здатностей різноманітними засобами. Така діяльність передбачає водночас повагу до інтересів та позицій партнерів, врахування закономірностей функціонування і тенденцій розвитку органічних цілісностей (природних, соціальних, культурних).

Принцип раціогуманізму, що передбачає у світоглядному плані конкретизацію визнання інтелектуальної культури і, зокрема науки, є одним із найважливіших здобутків людства. При цьому мова йде про гармонійний, збалансований інтелект та його найістотніші ознаки: 1) гармонійний інтелект не зводиться до стандартизованих варіантів, а постає творчим, готовим до опрацювання суперечливостей діалектичним розумом; 2) є налаштованим на найповніше охоплення світу із доланням часових, просторових і змістових обмежень, а також на цілісну духовність, тобто на прилучення до найвищих культурних цінностей; 3) являє собою єдність дискурсивних та інтуїтивних складових.

В цілому, застосовуючи раціогуманістичний підхід у психології, варто базуватись на ідеях: 1) конструктивістського ставлення до буття суспільства та індивіда у поєднанні із повагою до інтересів і позицій суб'єкта; 2) як найповніше спираючись на здійсненні гуманістичної діяльності, на можливості й досягнення інтелектуальної культури, зокрема й науки; 3) спираючись на гармонійний інтелект (мудрість); 4) визнання цінності у психологічному пізнанні як природничо-наукової, так і гуманітарної методологічних позицій; 4) медіаційного опрацювання суперечливих змістів за допомогою міжсуб'єктних і внутрішніх діалогів [12].

6.6. Принцип системності в психологічній науці

Системно-структурний принцип представляє психіку як систему взаємопов'язаних елементів; особливий акцент робиться на відкритість системи: взаємодія із біологічною системою (на рівні організму); із соціальною системою (на рівні індивіда); із культурно-історичними цінностями суспільства (на рівні особистості) [84, 29]. Застосування даного принципу в радянській психології має ряд особливостей, похідних від певної позитивістської настанови щодо первинності соціальної системи відповідно до індивідуальної психіки (котра набуває системних якостей ніби саме від суспільства). Л. С. Виготський (чия ідея про "динамічні смислові системи" спричинила згадану тенденцію), отримав цю настанову, коли вивчав психічні особливості мовлення. Через структурну лінгвістику Ф. де Соссюра він отримав уявлення про мову як про систему знаків, кожен з яких отримує певне значення лише завдяки цілісній системі (котра існує у певний момент у суспільній свідомості) [91, 61]. Наслідком стало уявлення про те, що і свідомість, і особистість людини походить від її прилучення до актуальної соціальної системи.

Системність – пояснювальний принцип наукового пізнання, що вимагає досліджувати явища в їх залежності від внутрішньо пов'язаного цілого, яке вони утворюють, набуваючи завдяки цьому властиві цілому нові ознаки.

Важливий постулат принципу системності в психології полягає у тому, що всі психічні процеси організовані в багаторівневу систему, елементи якої набувають нової властивості, що задаються її цілісністю.

За видимою простотою афоризму, який говорить, що "ціле більше за свої частини", приховано широкий спектр питань як філософських, так і конкретно-наукових. Відповіді на них спонукають з'ясувати, за якими критеріями і на яких засадах з безлічі явищ відокремлюється особлива категорія об'єктів, які одержують значення і характер системних.

Внутрішня будова цих об'єктів описується в таких поняттях, як елемент, зв'язок, структура, функція, організація, управління, саморегуляція, стабільність, розвиток, відкритість, активність, середовище та ін.

Ідея системності має багатовікову історію пізнання. Словосполучення "Сонячна система" або "нервова система" давно увійшли в повсякденне мовлення. Розрізняють матеріальні системи, серед них системи – організм – середовище; ідеальні системи (наприклад, знакові), соціальні системи. Від стародавніх уявлень про космос як про упорядковане і гармонійне ціле (на відміну від хаосу) до сучасного тріумфу систем типу людина-комп'ютер і трагедій, породжуваних деградацією екосистем, людська думка дотримується принципу системності. Важливим для методології наук був вихід у 1957 році книги Л. Берталанфі "Загальна теорія систем", у якій категорія системи із філософсько-методологічного перейшла в назву пояснювального принципу [72].

Системний підхід як методологічний регулятор не "винайдений" філософами. Він направляв дослідницьку практику (включаючи лабораторну, експериментальну роботу) реально, перш ніж був теоретично осмислений. Самі дослідники природи виділяли його в якості одного з тих робочих принципів науки, оперуючи якими можна виявити нові феномени, прийти до важливих відкриттів. Так, наприклад, американський фізіолог Уолтер Кеннон вважав синонімом системності принцип гомеостазу як динамічної сталості складу і властивостей системи, її прагнення до збереження стабільного стану всупереч дії факторів, які його порушують. Робочий сенс цього принципу в тому, що, керуючись ним, дослідник в будь-якому компоненті і у точці відправлення системи вбачає одне з пристосувань, що вирішує головне завдання – утримати її в рівновазі.

Такий загальний погляд дозволяє робити справжні відкриття. Під відкриттям при цьому слід мати на увазі не тільки приватний феномен (наприклад, відкриття адреналіну як секрету наднирників або гальмування м'язової активності при подразненні певних нервів або нервових центрів). Це скоріше передвідкриття, оскільки не виявлено роль встановлених фактів "тілесної економії". Тільки відповівши на питання, у чому сенс викиду адреналіну або гальмування діяльності м'язів, можна говорити про справжнє відкриття. Відповідь же здатний дати загальний системний підхід. Він, дозволяючи пояснити факти, які виявляються на чисто емпіричному рівні, має і прогностичну цінність, направляючи на пошук ще невідомих регуляторів, незримо діючих в системі для забезпечення стійкості.

З досліджень біологічного гомеостазу У. Б. Кеннон вивів "загальні принципи організацій", дійсні для будь-яких "складних об'єднань" (систем на відміну від "не-систем")[53, 7]:

- диференціації та інтеграції функцій "співзалежних частин" з метою вирішення загальних для всієї системи завдань;
- узгодження зовнішніх і внутрішніх відносин;

- саморегуляція, що забезпечується своєчасним надходженням сигналів про відхилення від "середньої позиції" і прийнятого курсу з подальшим включенням механізмів, які відновлюють стабільність, і ін.

Принцип системності в образі гомеостазу виявився вельми продуктивним не тільки у фізіології, але й в інших науках: у вченні про біоценози (сукупності живих організмів, що населяють дану ділянку суші або водоймища), генетиці, кібернетиці, соціології та психології. Принцип системності не вичерпується гомеостазом, хоча і служить одним з його важливих, евристичних сильних втілень. Психічна організація – це системний об'єкт, що живе сам по собі, незалежно від його пізнаності. У багатовіковій еволюції наукової думки виникали різні теоретичні конструкти, що пояснюють, як ця організація влаштована, з яких частин складається, як вони між собою пов'язані, як сполучення працюють і т.д.

Від наукової думки потрібно, щоб це знання було збудоване за певною логікою і його різні фрагменти складалися в цілісну картину, що задовольняє принцип системності. Не всі концепції витримують випробування цим критерієм, тому для з'ясування специфіки знань, адекватних принципів системності, слід зіставити їх з декількома типами "несистемних" теорій.

Таких типів п'ять: холізм, елементаризм, еkleктизм, редукціонізм, зовнішній методологізм.

Холізм (в перекладі з грецької) – це цілий (весь), тобто первинний початок, котрий поза збереженням цілісності втрачає свою сутність. У психології такими цілісностями виступає душа, організм, машина (картезіанська людина) і т.д.

Елементаризм (атомізм) – принцип, який передбачає поєднання в цілому окремих елементів, сутності яких не змінюються цілим. У психології свідомості це був структуралізм Вундта і Тітченера, в біхевіоризмі це пояснення формування навички.

Л. С. Виготський писав, що "є два типи наукових систем по відношенню до методологічного хребта, що підтримує їх. Методологія завжди подібна до кістяка, скелета в організмі тварини. Найпростіші тварини, як равлик і черепаха, носять свій скелет зовні і їх, як устриць, можна відокремити від кістяка, вони залишаються малодиференційовані м'якоттю; вищі тварини мають скелет всередині і роблять його внутрішньої опорою, кісткою кожного свого руху" [74, 38]. Вища методологія управляє роботою кожного елемента "організму" науки, кожним рухом думки по видобуванню і поясненню фактів. Разом з тим, є методології, які виконують не робочу, а захисну функцію (подібну до тієї, яку в наведеній метафорі грає панцир черепахи).

Такою по відношенню до російської психології радянського періоду була функція філософії діалектичного матеріалізму. Вона була, притому часом апелюючи до принципу системності, методологічним прикриттям процесу виробництва знань, який ішов своїм ходом без реальної конструктивної участі в ньому міцного зовнішнього прикриття, нездатного керувати внутрішньонауковим пошуком. Втративши це прикриття, радянська психологія виявилася (якщо слідувати обраній метафорі) "малодиференційованою м'якоттю", масою уявлень і фактів, що не має істинно системної організації.

Розглянувши п'ять типів несистемних теорій, звернемося до концепцій, які, реалізуючи принцип системності, зумовили прогрес психологічного знання. Вони виникали на історичному шляху психології в полеміці з "несистемними" уявленнями.

Зародження принципу системності в психології

Зародження системного підходу пов'язують із іменем Арістотеля. Це первинне трактування організму як системи, спроба побачити в душі специфіку людської форми організму, зародки концепції гомеостазу, природовідповідності як прояву причини. Душа і тіло в концепції Арістотеля не можуть бути роз'єднані як сутності. Душа – системоутворювальний принцип життя тіла.

У подальшому принцип системності відроджується в 17 столітті, коли за законами механіки пропонується побудова цілісності людини як рефлекторної машини. Декарт пропонував подвійну детермінацію душі активними внутрішніми станами як такими, що виникають під впливом тілесного (фізичного).

Затвердивши системну взаємозалежність "організм – середовище",

Ч. Дарвін і К. Бернар створили нову проблемну ситуацію у психофізіології органів чуття. Адже саме за допомогою цих органів реалізується вказане відношення на рівні поведінки організму. При перших спробах їх експериментального вивчення фізіологи, як і при аналізі рефлексів, слідували "анатомічному початку" з властивим йому елементаризмом[59, 21].

Йшли пошуки прямої залежності відчуттів від нервових волокон. На цьому шляху були досягнуті деякі успіхи. З'явилася, зокрема, теорія кольорового зору Г. фон Гельмгольца. Однак той же Г. фон Гельмгольц, перейшовши у своїй "Фізіології оптиці" від окремих відчуттів до пояснення того, як виникають цілісні образи зовнішніх об'єктів, рішуче змінив свій підхід до цих психічних феноменів. Він висунув і отримав експериментальне підтвердження гіпотези про те, що цілісний психічний образ будується цілісним сенсомоторним механізмом завдяки операціям, подібним, як уже зазначалося, з логічними ("несвідомі умовиводи")[59, 22].

Це був видатний крок на шляху утвердження принципу системності в психології. Наступний крок належав І. М. Сеченову. Він переклав поняття про несвідомі умовиводи мовою рефлекторної теорії. За цим стояло радикальне перетворення поняття про рефлекс. Натомість, замість окремих рефлекторних дуг вводилася теорія нейрорегуляції поведінки цілісного організму. Ця теорія містила низку принципово нових чинників. М'язова дія, у якій було прийнято бачити викликаний зовнішнім імпульсом завершальний фрагмент окремої рефлекторної дуги, відтепер рішуче змінювала свій вигляд, до того ж за кількома параметрами.

Перш за все слід зазначити, що вихідним моментом усього акту (інакше кажучи, його детермінантою) виступав не сам по собі зовнішній фізичний подразник, а подразник, що виконував функцію сигналу, тому що він має подвійну спрямованість і на організм, і на зовнішнє середовище. Як сигнал він служив для розрізнення властивостей цього середовища, орієнтації в ньому або, кажучи сучасною мовою, – інформації про неї. Тому І. М. Сеченов говорив про подразник, що провокує рефлекс, як свого роду гібрид, що поєднує приналежність до фізичного світу з особливою функцією, яку традиція приписала свідомості, а саме – бути носієм відчуття як сигналу подій у середовищі [54, 171].

При цьому, не тільки відомі нам п'ять органів почуттів, а й м'яз як такий, є "чуттєвим координатором" – датчиком відомостей просторово-часових координат, у межах яких виконується рух. Ці відомості надходять назад у нервові центри, сигналізуючи про виконання програми поведінки. Звідси одна з кардинальних сеченовських ідей: ідея кільцевого управління рухом, яка перекреслює схему рефлекторної дуги, обірваної на скороченні м'яза.

Нарешті, замість окремих, розрізнених дуг поведінка виступала у вигляді цілісного, координованого нервовими центрами процесу. Особливу роль у цьому процесі І. М. Сеченов надав відкритому ним центральному гальмуванню нервових процесів.

"Легко зрозуміти справді, що без існування гальм у тілі і, з іншого боку, без можливості приходити цим гальмам у діяльність шляхом порушення "чуттєвих координаторів" (єдино можливих регуляторів руху), було б неможливе виконання плану тієї "саморухомої системи", якою володіють тільки тварини високого ступеня"[39, 119].

Саморухома система (І. М. Сеченов бере цей термін у лапки) і є не що інше, як активна саморегуляція поведінки. Думка про її неможливість без включення гальмівних пристроїв у мозку, які до того ж "запускаються" не з глибин організму, а з сенсорної периферії (тобто під дією імпульсів, що йдуть із зовнішнього середовища), рішуче змінювала загальну картину роботи нервової системи.

Колишня фізіологія пояснювала рефлекторні акти (як компонент цієї роботи) тим, що в них задіяний один нервовий процес – збудження. Після сеченовського відкриття збудження виявилось пов'язаним із невідомим для колишньої нейрофізіології мозку гальмуванням. Тільки їхня динаміка, інтеграція (або, як говорив І. П. Павлов, баланс) дозволили зрозуміти складну організацію цілісного нервово-м'язового акта, що має біологічні підстави. Колишнє, досеченовське трактування цього акту представляло його в категоріях механіки: зовнішній стимул, який грає роль "спускового гачка", пускає в хід "зчеплення" ланок рефлекторної дуги.

Завдання ж, вирішене І. М. Сеченовим, дозволяло, залишаючись у межах природничої схеми, знайти в самій нервовій системі субстрат, що змушує її не тільки виробляти відповідну реакцію, але і затримати її (всупереч силовому тиску ззовні). Причому потрібно віднести включення гальмівного субстрату в роботу керуючих живим тілом нервів за рахунок тих же причин, які призводять це тіло в рух. Ніяких інших причин, крім зовнішніх впливів, натураліст, який не визнає віталізм, прийняти не міг.

Нервова система наділялася здатністю не тільки проводити збудження, але також передавати по доцентровому "проводу" імпульси, що несуть (у формі відчуття) відомості про зовнішнє джерело. Ці відомості змушують організм діяти, але вони ж змушують його і затримати дію. Саме це забезпечувало системний підхід до нервових явищ на противагу двом домінуючим у ту епоху в їх трактуванні підходам: анатомічному і молекулярному (фізико-хімічному).

Три вчення, кожне з яких розроблялося перш за власним (не пов'язаним з іншими дослідницькими напрямками) планом – про органи чуттів, про головний мозок і про рефлекси – перетиналися в концепції І. М. Сеченова в цілісну "одиницю". Стрижнем концепції служив перетворений рефлекторний принцип. Головне перетворення полягало в тому, що замість образу "дуги" затверджувався образ "кільця".

Кільцева регуляція роботи системи організму

Ідею кільцевої регуляції давно (ще до початку XIX століття) висловлювали дослідники органів чуттів (одним із перших – англійський психофізіолог Ч. Белл). Вивчаючи процес побудови зорового (просторового) образу, він відкрив залежність цього способу від діяльності очних м'язів. Висунута Ч. Беллом гіпотеза про "нервове коло", що з'єднує мозок з наданим оку м'язом, а сам цей м'яз знову з мозком, була чудовою здогадкою про саморегуляцію чуттєвого пізнання [79, 114]. Вона вперше містила ідею кільцевого зв'язку між сенсорними і м'язовими процесами, маючи на увазі вплив рухової реакції на сенсорну, а останню – за допомогою мозку – на діяльність очних м'язів.

Абсолютно унікальним у сеченовській концепції "кільцевого управління поведінкою" було положення про характер інформації, що посиляється м'язами в головний мозок, звідки йдуть "назад" команди на периферію організму до цих же самих м'язів. Питання, що стосується оснащення м'язів сенсорними (чуттєвими) нервами, уже давно було вирішено позитивно.

Це означало, що м'язи є органом не тільки руху, а й відчуття, хоча б і неусвідомленого (кажучи мовою І. М. Сеченова, "темного м'язового почуття"). Виникало, однак, інше питання: що ж саме відчувається завдяки подразненню м'язів? Згідно з версією фізіологів, відчувається стан органу, тобто м'язів як таких. І. М. Сеченов же висловив ідею про те, що за допомогою м'язового відчуття пізнаються властивості зовнішнього, об'єктивного середовища, в якому відбувається дія або, точніше, просторово-часові параметри цього середовища.

До цього слід приєднати інше сеченовське положення, що покладає на м'яз роботу з аналізу і синтезу зовнішніх об'єктів, їх порівнянні та побудови умовиводів ("елементів думки"), що ведуть до появи розчленованих чуттєвих образів.

В результаті співвідношення "організм – середовище" у сеченовській інтерпретації набувало образу взаємозв'язку "організм – побудований ним сенсомоторний образ середовища – саме середовище як незалежна від організму і його дій реальність". Вводячи середню ланку, І.М.Сеченов переходив від біології до психології, вбачаючи в її явищах неодмінний фактор життя на рівні системно організованої поведінки.

До цих пір мова йшла про зовнішню поведінку. Однак здавна вважалося, що своєрідність психології зумовлена представленістю в досліджуваній нею предметній області особливих внутрішніх явищ, незримих ніким, крім суб'єкта, здатного до самозвіту про них.

Психічна регуляція поведінки

Першим це завдання вирішив І. М. Сеченов. Опорою для нього стало центральне гальмування. Воно виявилось причетним до розряду тих механізмів, які здатні виконувати подвійну службу. У фізіології центральне гальмування пояснювало "саморухоми систему", у психології – процес перетворення зовнішньої поведінки у внутрішню (цей процес отримав згодом назву "інтеріоризації").

І. М. Сеченов детально розібрав процес інтеріоризації на феномені зорового мислення, головною операцією якого (як і інших актів мислення) є порівняння. Воно виникає завдяки тому, що очі "бігають" по предметах, безперервно зіставляючи один з іншим. При цьому "розумові образи предметів як би накладаються один на одного".

Однак в тих випадках, коли очі сприймають один предмет, неодмінно відбувається процес порівняння. Коли ж у тілі репродукується який-небудь

психічний акт, це означає просто-напросто, що акт повторюється цілком, отже, для випадку зорового уявлення відтворюються і ті рухи, які зазвичай виконують очі при розгляданні предмета. Ці рухи, накладаючись тепер на реальний образ, і представляють реальний субстрат того, що ми висловлюємо словами "співставлення уявлень".

З огляду на сказане І. М. Сеченовим про те, як твориться із зовнішніх відносин чинного організму з навколишніми предметами система його внутрішніх, прихованих відносин, можна було б назвати цю систему свого роду внутрішнім середовищем. Оскільки, однак, цей термін закріпився за вченням К. Бернара про саморегуляції внутрішнього середовища організму як чисто фізіологічної системи, назовемо систему внутрішніх відносин інтрапсихічним планом поведінки.

В інтрапсихічному середовищі відтворюється і перетворюється екстрапсихічне, тобто система реальних, відкритих для об'єктивного спостереження сенсомоторних дій. До цього слід додати і те, що спілкування організму з предметами зовнішнього, фізичного середовища І. М. Сеченов відмежував від властивого людині соціального спілкування, ефектом якого є індивідуалізація суб'єкта, набуття нею власного "Я".

Природно, що це вимагало переходу від біології до мікросоціології. І всі наступні концепції, які обирали уявлення про інтеріоризацію як пояснювальний принцип (зокрема, концепції З. Фрейда, П. Жане і Л. С. Виготського), мали на увазі саме внутрішню (перетворену) проекцію в психіці окремого індивіда тих його відносин з іншими людьми, які колись складалися об'єктивно, на зовнішній "сцені" їх поведінки.

Отже, в середині ХІХ століття склався третій (після Аристотеля і Декарта) системний спосіб пояснення психіки. Він був створений біологами. Перш за все, Ч. Дарвіном, для якого системним об'єктом є не індивід, а вид в його історії адаптації до середовища. У той же час, оскільки індивід є для революційної біології одним із зразків, підпорядкованих закономірностям цілого, на нього беззастережно поширювалося вимога мислити про кожен з проявів його життя крізь призму системи "організм – середовище".

Завдяки К. Бернару склалося поняття про внутрішнє середовище як систему, що забезпечує виживання окремого організму всупереч "ударам" по ньому з середовища зовнішнього.

Нарешті, І. М. Сеченов створив першу теоретичну схему психологічної системи (що має два плани: зовнішній, у вигляді об'єктивно даної сенсомоторної діяльності організму, і внутрішній як інтеріоризований, але при цьому і перетворений "дублікат" цієї діяльності).

Однією з унікальних особливостей сеченовського уявлення про психологічну систему було подолання її автором думки про розщеплення явищ,

які належали до несумісних порядків буття – тілесного і психічного, мозку і душі. По суті усі новаторські сеченовські поняття були певною мірою "гібридними". Поняття про м'язовий фрагмент і рефлекс об'єдналися у трактування сенсомоторної дії, здатної при неодмінному поєднанні з іншими здійснювати повноцінні інтелектуальні операції.

Поняття про відчуття (яке було прийнято відносити до сфери свідомості) виступило як особлива властивість нерва, що виконує дві функції. Воно розрізняє зовнішні об'єкти (це вважалося винятковою справою психології) і "налаштовує" м'язи на адекватну реакцію. Нарешті, "гальмівні центри" в головному мозку виконують як фізіологічну функцію (забезпечуючи "саморухомість" організму), так і функцію інтеріоризації, завдяки якій екстрапсихічний план поведінки перетворюється на інтрапсихічний.

З постановкою цієї проблеми зародилася ідея системних відносин. Незабаром З. Фрейд написав "Проект наукової психології" (1893), що залишився незавершеним і неопублікованим, у ньому він спробував уявити нейронний механізм поведінки. Серед кількох категорій нейронів у цій схемі виділялися нейрони, "заряджені" на гальмування [39, 118]. Завдяки їм ставився бар'єр "первинним процесам", які без такого бар'єру безперешкодно керували б поведінкою.

Системність у психоаналізі

Надалі в схемі класичного психоаналізу за первинні психічні процеси було прийнято "лібідо", що має інстинктивну сексуальну природу, а з версії про гальмування народилося поняття про "захисні механізми", завдяки яким особистість з її сліпими потягами, гальмуючи їх, здатна вижити в соціальному світі.

Ідея про динаміку нервових процесів збудження і гальмування як основу саморегуляції поведінки (якою її затвердив І. М. Сеченов) перейшла в зовсім іншу сферу. Вона була переведена на мову одвічного конфлікту між біологічними (зведеними до нестримної сексуальності) і соціальними (закладеними в сімейних відносинах часів дитинства) силами, що розривають "бідне Я". Згодом ця концепція привела до відомої фрейдівської схеми будови психічного апарату людини як складеного з трьох "ворогуючих" блоків: (Воно - Я - Над-Я). Це щодо психології.

Що ж стосується нейрофізіології, системне протиставлення "збудження – гальмування", що з'явилося на науковій сцені після І. М. Сеченова, перейшло в цю науку для пояснення інтегративної функції центральної нервової системи в класичних працях Ч. Шеррінгтона і І. П. Павлова.

Модель неврозів у школі І. П. Павлова

Історія науки відобразила ряд спроб використовувати це системне ставлення до пояснень психологічних факторів. Одна з видатних спроб при-

звела до створення моделі експериментальних неврозів у павлівській школі, причому поштовхом до цього послужив феномен, описаний З. Фрейдом.

Мався на увазі невроз, викликаний у дівчини зіткненням протилежних мотивів. Це спонукало І. П. Павлова поставити експеримент, в якому на собаках застосовувалися подразники, що провокують протилежні щодо свого мотиваційного знаку реакції. Так, дослідженням М. Н. Ерофєєвої було встановлено, що підведений до шкіри тварини електричний струм, який заподіює сильний біль (руйнівний агент), виявився здатним (завдяки підкріпленню) замість негативної, оборонної реакції викликати позитивну харчову реакцію [59, 29].

Надалі цей досвід став головною моделлю для напряму, який вивчав експериментальні неврози. І. П. Павлов пояснив конфлікт у фізіологічних категоріях, З. Фрейд – у психоаналітичних. Обидва мислили системно, обидва вводили в пояснення системної регуляції поведінки фактор гальмування, відкритий І. М. Сеченовим.

Згідно з З.Фрейдом, система "заряджена" енергетично (але це особлива психічна енергія) і рухає прагненням до розрядки потенціалу, що накопичився. Саме це переживається суб'єктом у вигляді почуття задоволення. І. П. Павлов же орієнтувався на принцип "врівноваження" організму з середовищем, тобто використав явище, відкрите К. Бернаром у внутрішньому середовищі (гомеостаз), для пояснення пристосування до середовища зовнішнього. Своє перше публічне повідомлення про умовні рефлекси (зроблене майбутнім лауреатом Нобелівської премії на Міжнародному медичному конгресі в Мадриді) І. П. Павлов назвав "Експериментальна психологія і психопатологія на тваринах" [59, 27]. На той час експериментальна психологія міцно завоювала місце під сонцем. Психологічний експеримент отримав законні права серед інших методів вивчення живих істот. Але те, що І. П. Павлов вкладав у цей популярний термін, нічого спільного не мало з роботою психологічних лабораторій. Дуже скоро І. П. Павлов відмовиться від цього терміна.

Проте істотною обставиною слід визнати віднесення ним своїх перших новаторських результатів до області психології, а не фізіології. Та незалежно від відчленування наукових дисциплін хід і стиль його думки визначалися принципом системності, який утвердився на той час у новій біології. Без цього загального принципу не було б ні павлівської дослідницької програми, ні багатства гіпотез, які повсякденно перевірялися як ним самим, так і безліччю його учнів.

Гештальтизм

Гештальтистський напрямок обрав інший шлях. Під враженням перетворень у такій математично точній науці, як фізика, де поряд з поняттям

про дискретні частинки (атоми) виникло і радикально змінило весь склад мислення поняття про електромагнітне поле, гештальтисти висунули ідею первинності психічних цілих, починаючи від найпростіших сенсорних даних. Декларувалося, що навіть на цьому рівні, вихідному для всього розвитку "тканини" свідомості, вона складається не з розрізнених "ниток", а з цілісності. Тому немає необхідності ділити психічні операції на елементарні і вищі, приписуючи останнім особливу комбінаторну силу. На всіх рівнях немає нічого, крім гештальтів.

Тут детермінізм приносився в жертву принципу системності. Прихильники цього принципу обстоювали новий погляд на свідомість. Тим не менш, вони, як дослідники, які претендують на природниче пояснення психіки, не могли обійти питання про її відношення до зовнішнього світу і мозку. І тоді їм довелося принести в жертву системності принцип детермінізму. Надавши гешталту універсальний характер, вони стали стверджувати, що на таких же засадах організовані як фізичне середовище, до якого адаптується організм, так і сам цей організм. Співвідношення ж між фізичним, фізіологічним і психічним є не причинним (зовнішній подразник викликає фізіологічний процес, що пробуджує відчуття), а ізоморфним.

Це поняття означало, що елементи однієї системи є взаєморівнозначні відповідно до елементів іншої. Скажімо, топографічна карта і її елементи ізоморфні рельєфу тієї місцевості, яку вона відтворює. Одна "система" не є причиною (детермінантою) іншої. Але між ними є подібність структур.

Починаючи від поняття про ізоморфізм, автори гештальт-теорії поширили її і на фізичні процеси, і на процеси в мозковій речовині. Вони сподівалися тим самим вийти за межі свідомості, включивши пояснення процесів і перетворень, які протікають у ній, у єдиний континуум реального буття. Тим самим психологія, за їхнім задумом, зможе вкоренитися в родині природних наук, стати за своєю точністю подібною до фізики.

Цей проспект надихав лідерів нового напрямку, зокрема В. Келера. Уже придбавши широку популярність своїми експериментами з вивчення інтелекту людиноподібних мавп (де їх поведінку пояснювали з нових гештальтистських позицій), В. Келер сподівається довести, що в колоїдній хімії діють загальні закони гешталту [59, 32]. Їм підпорядкована, згідно з гештальтистською версією, робота великих півкуль, де, скажімо, сприйманню зовнішнього руху відповідає структурно-подібний рух нервового процесу або видимій, зорово сприйнятій симетричній фігурі відповідає аналогічна симетрія змін у головному мозку і т.д.

Інакше кажучи, всюди, де є психічні конфігурації, з ними корелюють фізіологічні гештальти. Одні паралельні іншим. Такий підхід, незважаючи

на новітнє математичне аранжування, відтворював відомий з часів XVII століття психофізичний паралелізм. Реальні причинні відносини фізичного і психічного підмінялися математичними. Тим самим заперечувався причинний вплив об'єктивних ситуацій, в яких живе організм, на його психічний лад.

У той же час активний вплив свідомості на ці ситуації також залишається загадкою. І все ж реальна значимість гештальтизму в еволюції наукового знання про психіку велика. Вона пов'язана з глибокою експериментальною розробкою категорії психічного образу як системно організованої цілісності. Завдяки цьому в різних гілках психології були розроблені новаторські методики, за допомогою яких здобуті факти, що міцно ввійшли в основний фонд наукових знань (головним чином про пізнавальні процеси – сприйняття, пам'ять, мислення).

Зміцненню системного підходу до мотивації і соціально-психологічних проблем істотно сприяло уявлення про початковість включеності свідомості в нередукований до його окремих феноменів контекст (психологічне поле або життєвий простір). У той же час ідеї гештальт-школи, змінивши загальну атмосферу в психології, внісши в неї дух системності, всотані іншими школами, спонукали до критики її методологічних орієнтацій.

Гештальт-теорія, затвердивши в психології принцип цілісності, відокремила його від двох інших нероздільно пов'язаних з ним пояснювальних принципів – детермінізму (причинності) і розвитку. Саме це і створило коло її опонентів. Одним із критиків став Л. С. Виготський, який розробив свій варіант системної інтерпретації психіки. Принципово новим у його підході стало включення в цю інтерпретацію принципу розвитку як стадіального процесу, в якому домінуючу роль відіграють соціокультурні чинники. Вони представлені у вигляді знаково-сміслових систем, що мають власний, незалежний від індивідуальної свідомості статус.

У цьому плані погляд на системний характер створюваних культурою знаків здавався спорідненим структуралізму в гуманітарних науках, який, відмовившись від реалій духовного життя і унікальності особистості, зосередився на незалежних від суб'єкта інваріантних (стійких) відносинах між елементами системи (наприклад, мови) і їх перетвореннях.

Принцип системності, як можна було переконатися, прийшов у нову психологію з механіки (образ "машини"), потім радикально змінився завдяки науковій революції в біології (що затвердила формулу "організм – середовище") і фізиці (поняття про "поле"), нарешті, виступив в інтерпретації, запропонованій культурологією (поняття про "знакові системи").

У XX столітті поглиблення системного пояснення життєвих явищ було обумовлене розвитком уявлень про гомеостаз. Як зазначалося, їх паростки

"пробивалися" в концепції К. Бернара про саморегуляції процесів обміну речовин у внутрішньому середовищі.

При всій продуктивності цієї концепції вона розглядала саморегуляцію тільки під одним кутом зору. Передбачалося, що завдяки її механізмам жива система автоматично зберігає свою стійкість, не витрачаючи на рішення цього завдання спеціальних зусиль, які тим самим можуть бути спрямовані на незалежну від процесів в організмі довільну поведінку в зовнішньому світі.

Тим часом логіка руху наукової думки вимагала пояснити закономірний, причинний характер також і цієї зовнішньої поведінки.

Системність у дослідженнях Ж. Піаже

Багато дослідників піддалися спокусі застосувати ідею гомеостатичних регуляцій (які утримують процеси всередині системи "організм – середовище" на стабільному, рівноважному рівні). У психології найбільші досягнення, натхненні цією ідеєю, належали Ж. Піаже.

Вихідним для нього служив принцип функціональної рівноваги, до якої тяжіють відносини між організмом і середовищем. Щоб реалізувати його відносно психології, слід, на думку вченого, впровадити в цю науку нову біологічну парадигму, згідно з якою всі процеси в організмі мають адаптивну природу [55, 99]. Адаптація ж означає не що інше, як рівновага, що досягається взаємодією двох факторів: асиміляції і акомодатії. Асиміляція – це засвоєння організмом даного матеріалу. Акомодатія – пристосування до ситуації, що вимагає від організму певних форм активності. На фізіологічному рівні взаємодія носить матеріальний, матеріально-енергетичний характер, в силу чого змінюється саме залучене у взаємодію живе тіло. З переходом на психологічний рівень з'являється особлива форма адаптації. Її можна було б назвати поведінкою, якби не поєднувати з цим терміном те значення, яке надали йому біхевіористи, що зажадали вилучити з наукового психологічного лексикону будь-які "ментальні" поняття, незримі для зовнішнього об'єктивного спостереження.

Але Ж. Піаже зосередився у своїх багаторічних дослідженнях саме на цих поняттях, перш за все, на понятті інтелекту як системи інтеріоризованих операцій (дій) людського організму.

Спочатку організм виконує зовнішні сенсомоторні дії, потім вони інтеріоризуються, перетворюючись на операції. Цьому поняттю Ж. Піаже надав головну роль в інтелектуальній діяльності, приділивши особливу увагу доведенню її системного характеру.

Інтеріоризовані дії стають мисленнєвими операціями, тільки коли вони координуються між собою, створюючи оборотні, стійкі і в той же час рухливі цілісні структури.

У ході розвитку дитини відбувається перехід інтелекту від сенсомоторних структур до структур більш високого рівня: спочатку до стадії конкретних розумових дій, потім до стадії, коли ці дії перетворюються в операції і виникає здатність до дедуктивних умовиводів та побудови гіпотез.

Операції відрізняються тим, що вони зворотні (для кожної є протилежна, або зворотна їй, операція, за допомогою якої відновлюється вихідне положення і досягається рівновага) і скоординовані в системи.

Важлива перевага такого підходу полягала в тому, що принцип системності поєднувався з принципом розвитку.

Іншим суттєвим моментом у концепції Ж. Піаже стала установка на співвіднесення психологічних структур, виявлених в експериментах, з логічними структурами. За цим крилося його переконання в тому, що, який би абстрактний характер не носили логічні конструкції, вони в кінцевому рахунку відтворюють, хоча й у специфічній формі, реальні процеси мислення, відкриті для експериментально-психологічних досліджень. Останні ж у працях Ж. Піаже орієнтувалися на біологічну категорію гомеостазу, що стала для психології в XX столітті, як уже зазначалося, найбільш типовою формою втілення принципу системності.

Переваги цієї форми і причини її впливу на психологічну думку полягали в тому, що ідея саморегуляції взаємовідносин організму з середовищем позбавляла від диктату попередньої функціональної психології.

Разом з тим, у ці роки в Росії позиції, близькі функціоналізму, займали провідні психологи, зокрема Н. Н. Ланге і А. Ф. Лазурський.

Системний підхід до діяльності

Трактування діяльності як особливої системи, у надрах якої формуються психічні процеси, була розроблена С. Л. Рубінштейном і О. М. Леонтьєвим. Спроба зробити структурний аналіз діяльності привела О. М. Леонтьєва до виділення в ній різних компонентів (таких, як дія і операція, мотив і мета). Вони були названі "одинацями", які утворюють її "макроструктуру" [62, 109]. У той же час цей "діяльнісний підхід" стосовно сфери психічних явищ вимагає виходу за її межі. "Системний аналіз людської діяльності є також необхідним аналізом. Саме такий аналіз дозволяє подолати протиставлення фізіологічного, психологічного та соціального, так само як і зведення одного до іншого" [64, 15].

На думку Б. Ф. Ломова, людина знаходиться на перетині багатьох різнопорядкових систем, її буття є полісистемним. Психіка, разом з тим, характеризується цілісністю, інтегральністю, що виражається в її загальній функції, відображенні дійсності та регуляції поведінки на цій основі. Складність дослідження психічних явищ полягає у тому, що вони не утворюють деякої замкнутої системи, ізольованої від інших систем матеріального світу. Психічне не існує поза людським організмом і взаємодії людини із цим

світом. Неможливо вирвати психічні явища із тих відносин, у яких вони реально існують, розглянути їх самі по собі. Отже, природа психічного може бути зрозуміла лише на основі системного підходу. Б. Ф. Ломов виділяє такі методологічні принципи системного підходу в психології:

1. Системний підхід у дослідження того чи іншого явища вимагає його розгляду в кількох аспектах: як деякої якісної одиниці, що має свої специфічні закономірності; як частини своєї родової макроструктури, закономірностям якої воно підкоряється; в аспекті мікросистем, закономірностям яких воно теж підкоряється; в плані зовнішніх взаємодій, тобто разом із умовами існування. Такі аспекти можна виявити і в дослідженнях психічних властивостей (процесів, станів, функцій), кожне із яких розглядається як деяка система. Головне завдання полягає в тому, щоб виявити складові цього явища і спосіб їх організації. У цьому випадку психічне розкривається лише частково, тому і необхідний інший план дослідження, що розглядає психіку в контексті інших форм відображення (у макросистемі). Розгляд мікросистеми включає вивчення нейрональних процесів. І, нарешті, психіка досліджується у зв'язку із умовами її функціонування та розвитку, тобто в контексті життєдіяльності людини.

Результати, що отримуються в дослідженнях кожного із аспектів, доповнюють одне одного.

2. Психічні явища є багатомірними.

3. Система психічних явищ є багаторівневою та ієрархічною. Вона включає декілька підсистем, що володіють різною функціональною якістю. Наприклад, це регулятивна функція, яка забезпечує регуляцію поведінки і діяльності; когнітивна, в якій реалізується функція пізнання; комунікативна, яка виникає і реалізується в процесі спілкування з людьми. Б. Ф. Ломов у якості прикладу багаторівневості психічних процесів наводить антиципацію, в якій виділяє субсенсорний рівень – це рівень неусвідомлених нервово-м'язових налаштувань та рухів. Він проявляється в моменти зміни пози, в ідеомоторних актах. Другий рівень – сенсомоторні процеси (наприклад, реакція на рухливий об'єкт). Третій рівень – перцептивна антиципація, що проявляється у використанні минулого досвіду людини в процесі сприймання. Четвертий рівень – це рівень уявлень, що проявляється, наприклад, у масштабних перетвореннях простору і часу, комбінації образів. Найбільш високий рівень антиципації – рівень мовно-мисленнєвих процесів: саме на ньому спостерігаються логічні прийоми, узагальнення та абстракції.

Зв'язки між різними рівнями динамічні, але неоднозначні. У дослідженні психічного як системі найбільш розповсюдженим є шлях від нижчих до вищих рівнів, проте можливий і зворотній шлях.

4. Психічні властивості людини існують у нечисленних відносинах. Системні властивості можуть бути розділені на моносистемні, які розкриваються через аналіз деякої певної системи (соціальної чи біологічної), та полісистемні, які розкриваються через аналіз різноманітних систем.

5. Системний підхід розкривається через багаторівневу, багатовимірну, різнопланову нелінійну системну детермінацію.

6. У межах системного підходу психічні явища розглядаються в їх розвитку. Психічний розвиток при цьому розглядається як багатосторонній процес, що відбувається на різних рівнях, включає макро- та мікрогенетичні зміни, інтеграцію і диференціацію системи та її функцій [71].

Таким чином, моносистемний погляд на природу цілісностей, Б. Ф. Ломов доповнив полісистемним. На конкретному емпіричному матеріалі було показано, що людина (її психіка, поведінка), включаючись у різні системи відносин, розкривається в різних планах і виявляє якості, відсутні в інших системах. Принцип системності розповсюджувався Б. Ф. Ломовим на психологію в цілому, предметне поле психології в його роботах виступило як багатомірне, багаторівневе, динамічне утворення.

Картина роздробленості психології, що виникла на початку XX століття під враженням конфронтації декількох великих шкіл, перетворилася у фантастично строкату мозаїку безлічі мікротеорій, що відвойовують один у одного право на вірність реальності і на здатність продуктивно вирішувати практичні проблеми людського життя.

Проте не згасало прагнення відстояти цілісність предмету психології як науки. Рятівним якорем здавалося деяким авторам звернення до метатеорії систем. Гордон Олпорт став одним з ідеологів такого підходу [124, 358]. На перший погляд, хаотичне скупчення різних психологічних концепцій і моделей може бути, як він вважав, розділене на дві глобальні течії психологічної думки. В одній домінує установка на фізичний монізм і детермінізм. Це біхевіоризм, схема "стимул – реакція", ортодоксальний психоаналіз, кібернетика, вчення про гомеостаз і про умовні рефлекси, теорія інформації, моделювання поведінки по типу роботи комп'ютера.

Друга течія вважає, що людина сама бере участь у визначенні своєї долі. Сюди відносяться: его-психологія, персоналізм, екзистенціалізм, концепція мотивів, вкорінених в образі "Я" (таких, як рівень домагань, життєвий стиль, самоактуалізація та ін.). Для всіх цих теорій типова орієнтація на майбутнє, на прагнення до свободи, сповнена надією на реалізацію особистісних планів.

Психологія знає багато як про одне, так і про інше. І про "механічний" (детерміністський) характер людських дій, описуваних реактивними моделями, і про "активність" самоактуалізації особистості, її прагнення підтримати своє феноменологічне "Я" на максимально високому рівні.

Для психології як науки вихід із цієї критичної ситуації Г. Олпорт вбачає в системному підході, що дозволяє співвіднести поняття, що описують залежність людини від минулого, з поняттями, що говорять про її непереборну орієнтацію на майбутнє.

Такий підхід вимагає трактувати систему поведінки як відкриту (а не замкнуту), "комп'ютеризовану" поведінку, що інтегрує зі спонтанною активністю особистості.

У розробці в такому дусі принципу системності (Г.Олпорт називає його "системним еkleктизмом") вбачається перспектива подолання конфронтацій, що перешкоджають відтворенню цілісності "картини людини".

В якості орієнтирів розвитку системного підходу в психології на сьогоднішній день виступають два завдання: побудова на основі принципу системності предмету; розробка системного методу пізнання психічних явищ. Вивчення інтегральних утворень психіки, виявлення їх складу, структури, способів функціонування, ієрархічної організації стає важливим завданням психології як науки. До такого роду об'єктів відносяться поведінковий акт (П. К. Анохін), домінанта (А. А. Ухтомський), гештальт (К. Коффка), психологічна система (Л. С. Виготський), інтегральна індивідуальність (В. С. Мерлін), інтелект (Ж. Піаже), пізнавальна сфера (Д. Норман), перцептивний цикл (У. Найсер) та ін.

Особливістю сучасного підходу є те, що поряд з організацією (структурою, рівнями) і функціонуванням цілісних утворень на перший план висувається вивчення їх становлення і розвитку. Домінуючим стає генетичний напрямок системного підходу.

Ще одна риса сучасних досліджень – акцентуація основ інтегративності і цілісності психічних явищ. Така тенденція пов'язана із посиленням суб'єктного підходу до аналізу психіки, у відповідності із яким і психічні процеси, і діяльність розглядаються в конкретній співвіднесеності до того, кому вони належать. Ймовірно, що в межах системного підходу суб'єкт також повинен розглядатися як диференційоване багатомірне ціле (система).

В якості ключових розглядаються питання конкретних механізмів породження цілісностей, співвідношення стадій і рівнів розвитку, його видів, критеріїв, взаємовідносин актуального і потенційного в психічному розвитку і т.д. З точки зору системного підходу психічний розвиток не лише багатосторонній, але й багатоваріативний [72].

У межах єдиного процесу різні психічні утворення (властивості, функції) розвиваються нерівномірно і мають власну "траєкторію руху". Нова система може виникнути у результаті як інтеграції, так і диференціації цілісних утворень.

Джерелом розвитку є суперечливості між різними вимірами, рівнями організацій, властивостями або функціями одного і того ж цілого. Психічний розвиток представляє собою поліморфний процес, що включає прогресивні і регресивні якісні утворення, можливість стагнації і тупикових ліній руху. Це не лише народження нового, але й трансформація чи руйнація неефективних форм психічної організації і поведінки людини. Джерело розвитку, шляхи, засоби і форми його здійснення носять системний характер. Зворотною стороною психічного розвитку виступає закономірний рух системи: зміна складу, структури і способів детермінації психіки та її компонентів

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття "принцип".
2. Проаналізуйте відмінності між попередниками принципу системності.
3. Яка різниця між холізмом та еkleктизмом?
4. Назвіть основоположний принцип психології за С. Л. Рубінштейном, І. П. Павловим, О. М. Леонтьєвим та іншими відомими психологами ХХст.
5. Які існують погляди на принцип детермінізму?
6. У чому відмінність між класичним і посткласичним етапами розвитку науки?
7. Назвіть можливі причини зародження системного підходу.
8. Охарактеризуйте особливості впровадження принципу системності в різних психологічних школах і концепціях.
9. Розкрийте значення терміну "відображення".
10. Охарактеризуйте ключові поняття теми. Занотуйте їх до робочого зошита.

Література

1. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода / Н. Аббаньяно // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С. 146 – 157.
2. Абульханова К. А. О субъекте психической деятельности: Методологические проблемы психологи / К. А. Абульханова. – М. : Наука, 1973. – 288 с. – (АН СССР, Ин-т философии).
3. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології / К. О. Абульханова // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 37 – 52.
4. Абульханова-Славская К. А. Типология активности в социальной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – М., 1987. – С. 10 – 14.
5. Абульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения / К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
6. Агафонов А. Ю. Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психологической теории смысла / А. Ю. Агафонов – Самара: Изд. Дом "Бахрах-М", 2000. – 336 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев – Издательство: СПб. Питер – 2001 – 288с. (Серия "Мастера психологии")
8. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Наука ; Смысл, 1999. – 498 с.
9. Артемьева Т. И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности / Т. И. Артемьева // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 67–87.
10. Бабаев Ю. В. Основы философии. / Ю. В. Бабаев. – Ростов н/Д. : "Феникс", – 2004. – 544 с.
11. Бажанов В. А. Рефлексия в современном науковедении / В. А. Бажанов // Рефлексивные процессы и управление. – № 2, – том 2, – 2002. С. 73–89.
12. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Житомир : ПП Рута, видавництво Волинь, 2008. – 232 с.
13. Барр В. Социальный конструкционизм и психология / В. Барр // Постнеклассическая психология. – М., 2004. – № 1. – С. 29–44.
14. Басов М. Я. Избранные психологические произведения / М. Я. Басов. – М. : Педагогика, 1975. – 432 с.
15. Батищев Г. С. Введение в диалектику творчества / Г. С. Батищев. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1997. – 464 с.
16. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. – М. : 1999. – 786 с.
17. Бердяев Н. А. Философия свободного духа/ Н. А. Бердяев. – М. : 1994. – 350 с.
18. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире / Л. Бинсвангер – СПб. : КСП+, Ювента, Ленато – 1999. – 221 с.
19. Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли / Л. Бинсвангер // Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М. : Апрель-пресс; – ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 308–332.

20. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // *Общественные науки и современность*. – 1996. – №6. – С. 117 – 127.
21. Братусь Б. С. Смысловая сфера личности /Б. С. Братусь // *Психология личности в трудах отечественных психологов* / Сост. Л. В. Куликов. – СПб: Питер, 2000. – С. 130–139. (Серия "Хрестоматия по психологии").
22. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // *Психологический журнал*. – 1991. – № 6. – С. 3 – 11.
23. Брушлинский А. В. Психология субъекта в изменяющемся обществе / А. В. Брушлинский // *Психологический журнал*. – 1990. – Т. 17. – № 6. – С. 30–37.
24. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // *Психологический журнал*. – 1992. – Т. 13. – № 6. – С. 3–10.
25. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдые // *THESIS*, 1993. – вып. 2. – С. 137 – 150. – Режим доступа:
http://www.hse.ru/data/157/314/1234/2_2_3Bourd. – Назва з екрана.
26. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова – СПб. : 1999. – 479 с.
27. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
28. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 –ти томах. Т. 1. Вопросы теории и истории психологи / Л. С. Выготский // Под. Ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогіка, 1982 – 488с.
29. Волкова Е. Н. Субъектность педагога: теория и практика [Электронный ресурс] : автореф. дисс. . . . доктора. психол. наук : спец. 19.00.07 / Е. Н. Волкова // *Открытая Русская Электронная библиотека*. – Режим доступа :
<http://orel.rsl.ru/diss/19.Html>. – Назва з екрана.
30. Воробьева Л. И. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода / Л. И. Воробьева, Т. В. Снегирева // *Вопросы психологии*. – 1990. – № 3. – С. 5–13.
31. Всемирная философия. XX век / Авт. -сост. А. П. Андриевский. – Мн. : Харвест, – 2004. – 832 с.
32. Головаха Е. И. Себе и другим / Е. И. Головаха, А. А. Кроник // *Психология с человеческим лицом* Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, – 1997. – С. 92–110.
33. Гуманистическая психология: Антологія: навч. посібник для студ. вищих навчальних закладів: У 3-х томах / К. : Університетське видавництво "Пульсари", 2001.
Том 1: Гуманістичні підходи в західній психології XX ст. – 252с.
34. Гусельцева М. С. Культурная психология и методология гуманитарных наук / М. С. Гусельцева // *Вопросы психологии*. – 2005. – № 5. – С. 3–18.
35. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира / М. С. Гусельцева // *Вопросы психологии*. – 2003. – № 1. – С. 99–115.
36. Гусельцева М. С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии / М. С. Гусельцева // *Вопросы психологии*. – 2006. – № 1. – С. 3–15.

37. Гусельцева М. С. Типы методологических установок в психологии / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 98–103.
38. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. / Э. Гуссерль // Пер. с нем. А. В. Михайлова. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 336 с.
39. Делокаров К. Х. Рационализм и социосинергетика / К. Х. Делокаров // ОНС. – 1997. – №1. – С. 117 – 124.
40. Джерджен К. Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности / Под ред. Е. В. Якимовой. – М. : ИНИОН РАН, – 1995б. – С. 51–73.
41. Джерджен К. Социальная психология как история/ К. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности / Под ред. Е. В. Якимовой. – М. : ИНИОН РАН, – 1995а. – С. 23–50.
42. Жизненный путь личности (Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Л. В. Сохань, Е. Г. Злобина, В. А. Тихонович и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 279 с. – (АН УССР / Ин-т философии)
43. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально – философские аспекты / М. В. Заковоротная. – Ростов н/Д. : СКНЦ ВШ, 1999. – 199 с.
44. Зеленкова Т. В. О сетевой парадигме в психологии / Т. В. Зеленкова // Методология и история психологии. – 2007. – Вып. 3. – С. 18–28.
45. Знаков В. В. Психология субъекта как методологии понимания человеческого бытия / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 2. – С. 95–106.
46. Зобов Р. А. Самореализация человека: Введение в человекознание / Р. А. Зобов, В. Н. Келасьев. – СПб. : 2001. – 280 с.
47. Игнатенко В. В. Смысл как фактор развития субъектности личности / В. В. Игнатенко // Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла) : материалы международной конференции (Москва, 19–21 мая 2005 г.). – М., 2005. – С. 130 – 131.
48. История философии / Под ред. Д. А. Гусева. – М. : СЛОВО, – 2004. – 448с.
49. Карицкий И. Н. Теоретико-методологический анализ психологической практики / И. Н. Карицкий // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. – С. 223 –249.
50. Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект / З. С. Карпенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 157 – 176.
51. Кастельс М. Становление общества сетевых структур/ М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. . В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.
52. Келасьев В. Н. Проблема самореализации человека в современных условиях / В. Н. Келасьев // Социология и социальная антропология. – 1997. – № 3. – С. 76–77.

53. Ключко В. Е. Закономерности движения психологического познания и проблема метода науки / В. Е. Ключко // Методология и история психологии. – 2007. – Вып. 1. – С. 5–19.
54. Ключко В. Е. Постнеклассическая наука и проблема объяснения в психологии / В. Е. Ключко // Методология и история психологии. – 2008. – № 1. – С. 165–178.
<http://psyjournals.ru/mip/2008/n1/43143.shtml>. – Назва з екрана.
55. Князева Е. Н. Саморефлексивная синергетика / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2001. – №10. – С. 99 – 113.
56. Коржова Е. Ю. Психологическое познание судьбы человека / Е. Ю. Коржова. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена ; Союз, 2002. – 335 с.
57. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2008. – 320с.
58. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.
59. Кун Т. Логика открытия или психология исследования? / Т. Кун // Философия науки. – Вып. 3: Проблемы анализа знания. – М., – 1997. – С. 20–48.
60. Леонтьев А. А. Альтернативная психология / А. А. Леонтьев // Психологический журнал. – Т. 26. – № 1. – 2005. – С. 113–117.
61. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. Т. II. / А. Н. Леонтьев // Под. общ. ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко и др; М. : Педагогика, 1983.
62. Леонтьев Д. А. Жизненный мир человека и проблема потребностей / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – Т. 13. – 1992. – № 2. – С. 107–117.
63. Леонтьев Д. А. Неклассическая психология состояний / Д. А. Леонтьев // Психология психических состояний. Вып. 5 / Под ред. А. О. Прохорова. – Казань: Центр инновационных технологий, – 2004. – С. 60–66.
64. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – Т. 21. – 2000. – № 1. – С. 15–25.
65. Леонтьев Д. А. Самоактуализация как движущая сила личностного развития: историко-критический анализ / Д. А. Леонтьев // Современная психология мотивации / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, – 2002. – С. 13–46.
66. Леонтьев Д. А. Мировоззрение как миф и мировоззрение как деятельность / Д. А. Леонтьев // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / под ред. В. И. Кабрина и О. И. Муравьевой. – Томск: Томский государственный университет, 2004. – С. 11–29. Режим доступа:
<http://institut.smysl.ru/article/mif>. – Назва з екрана.
67. Леонтьев Д. А. Неклассический вектор в современной психологии / Д. А. Леонтьев // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. – С. 74 –95.
68. Леонтьев Д. А. Курт Левин – методолог научной психологии / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Патяева // Динамическая психология: избранные труды / К. Левин . – М. : Смысл. –2000. – С. 3 –23.

69. Леонтьев Д. А. Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
70. Ложкін Г. Проблема суб'єкта як теоретична основа професіоналізації особистості: Психологія праці / Г. Ложкін // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 97–103.
71. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М. : Наука, 1984.
72. Лубовский Д. В. Введение в методологические основы психологи / Д. В. Лубовский // Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "Модэк", 2007. – 224с.
73. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. та інш. Світоглядні імплікації науки. – К. : Вид. Парапан, 2004. – 408с.
74. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко – М. : Изд-во ООО "КММ", 2006 – 238 с.
75. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури / С. Д. Максименко// Навчальний посібник для вищої школи. – К. : Наукова думка, 1999. – 216 с.
76. Мамардашвили М. К. Философия и личность / М. К. Мамардашвили // Человек. – М, 1994. – № 5. – С. 5–19.
77. Мартынов Б. В. Самоактуализация человека: обновляющееся понимание в изменяющихся условиях. / Б. В. Мартынов. – Ростов н/Д. : Ростиздат, – 2005. – 180 с.
78. Медведев В. П. Самосознание как атрибут человека и личности / В. П. Медведев. – Саратов, – 1996. – 71 с.
79. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посіб. / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов, В. І. Осьодло та ін. 2008. – 336 с.
80. Мэй Р. Терапия сегодня // Эволюция психотерапии. Т. 3 / Р. Мэй. – М. : НФ "Класс", – 1998. – С. 72–84.
81. Мясоед П. А. Психология в аспекте типов научной рациональности // П. А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–18.
82. Надирашвили Ш. А. Теория установки и актуальные проблемы психологи / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1990. – 303 с. – (АН ГР. ССР / Ин-т психологии им. Д. Н. Уznaдзе).
83. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – 361 с. – (АН ГР. ССР / Ин-т психологии им. Д. Н. Уznaдзе).
84. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. – Ростов н/Д. : ДГТУ, – 1999. – 247 с.
85. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – 1966. – № 1. – С. 5–19.
86. Основы психології : Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.
87. Основы практичної психології /В. Панок,Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : Підручник. – К. : Либідь, 2003. - 536с.
88. Папуча М. В. Внутрішній світ людини та його становлення : наукова монографія / М. В. Папуча. – Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2011. – 656 с.

89. Петровский В. А. Принцип отражения субъектности в психологическом исследовании личности / В. А. Петровский // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 21–28.
90. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
91. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С. 46 – 86.
92. Проблема человека в западной философии / Под ред. П. С. Гуревича. – М. : 1988. – 380 с.
93. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда : учеб. пособие / Н. С. Пряжников. – М. : НПО "МОДЭК", Воронеж, 1996. – 256 с.
94. Психология и новые идеалы научности (материалы "Круглого стола") // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 3–43.
95. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 235 с.
96. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха // Вст. ст. В. О. Татенка, Т. М. Титаренка. – К. : Либідь, 2003 -992с.
97. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології / В. А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 11–37.
98. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 720 с.
99. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. –1986. –№ 4. –С. 101–108.
100. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
101. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
102. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М., 1997. –191 с.
103. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Г. И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – №8. – С. 63–72.
104. Рябова Л. В. Проблемы самореализации человека / Л. В. Рябова. – Ростов н/Д. : ДГТУ, 1993. – 85 с.
105. Сарджеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 204 с. – (АН ГР. ССР / Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе).
106. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Ж. П. Сартр / Пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. – К., 2001. – 173с.
107. Смирнов С. Д. Понятие "образ мира" и его значение для психологии познавательных процессов / С. Д. Смирнов // А. Н. Леонтьев и современная психология. – М., 1983. – С. 149–155.
108. Солдатова Г. Психологические факторы безопасности подростка в интернете: роль совладающего поведения и родительской медиации / Г. Солдатова, Е. Рассказова // Вестник РГНФ. – 2014. – Т. 2. – № 75. – С. 126–134.

109. Спиркин А. Г. Философия [Учебник] / А. Г. Спиркин – М. : Гардарики, 1999. – 816 с.
110. Стёпин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // В. С. Степин.
http://filosof.historic.ru/books/c0026_1.shtml. – Назва з екрана.
111. Стёпин В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция / В. С. Стёпин. – М. : 2000. – 743 с.
112. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монографія / В. А. Татенко. – К. : Видавничий центр "Просвіта", 1996. – 404 с.
113. Татенко В. А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В. А. Татенко // Психологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 23–34.
114. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 316–358.
115. Теплых Д. А. Концепция предметности психологии в контексте типов научной рациональности / Д. А. Теплых // Методология и история психологии. – 2006. – Вып. 1. – С. 85–99.
116. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
117. Узнадзе Д. М. Экспериментальные основы психологии установки / Д. М. Узнадзе. – Тбилиси : АН ГрузССР, 1961. – 178 с.
118. Философия: Курс лекций: Учебное пособие / Под общ. ред. В. А. Калашникова. – М. : ВЛАДОС, – 2004. – 384 с.
119. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
120. Філософія. Підручник / За загальною редакцією проф. М. І. Горлача, проф. В. Г. Кременя, проф. В. К. Рибалка. – Харків: "Консум", 2001. – 672 с.
121. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М. : Прогресс, – 1990. – 331 с.
122. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 93-119. Режим доступа:
<http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Haideger.html>. – Назва з екрана.
123. Хайкин В. Л. Активность (характеристики и развитие) / В. Л. Хайкин. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Издательство НПО "МОДЭК", 2000. – 448 с.
124. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : 2003. – 608 с.
125. Чепелєва Н. В. Вихідні теоретичні положення і поняття психологічної герменевтики / Н. В. Чепелєва // Проблеми психологічної герменевтики : монографія / [за ред. Н. В. Чепелєвої]. – К. : Міленіум, 2004. – С. 7–18.
126. Шаповалов В. И. Законы синергетики и глобальные тенденции / В. И. Шаповалов, Н. В. Казаков // ОНС. – 2002. – №3. – С. 141 – 148.
127. Шматко Н. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н. Шматко // Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

128. Ahn S., Bailenson J., Park D. Short- and long-term effects of embodied experiences in immersive virtual environments on environmental locus of control and behavior // *Computers in Human Behavior*. – 2014. – Vol. 39. – P. 235-245.
129. Bao, Y., Poppel E. Anthropological universals and cultural specifics: conceptual and methodological challenges in cultural neuroscience. // *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. – 2012. – 36(9). – p. 2143-2146.
130. Blatz C., Ross M. Principled ideology or racism: Why do modern racists oppose race-based social justice programs? // *Journal of Experimental Social Psychology*. – 2009. – Vol. 45. – Issue 1. – P. 258-261.
131. Diemer J., Pauli P., Mhlberger A. Virtual Reality in Psychotherapy // *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)* / edited by James D. – Wright, Elsevier, Oxford, 2015. – P. 138-146.
132. Maddi S. The search for meaning // W. J. Arnold, M. M. Page (eds.). *Nebraska symposium on motivation 1970*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. P. 137–186.

Навчальне видання

Сватенкова Тетяна Іванівна,
Тимошенко Олексій Анатолійович

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

*Навчальний посібник
підготовлений для студентів вищих
навчальних закладів III–IV рівнів акредитації,
для спеціальності – "Психологія"*

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – В. М. Косяк
Книга друкується в авторському редагуванні

Підписано до друку
Гарнітура Times New Roman
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 8,96
Ум. друк. арк. 8,37

Папір офсетний
Тираж 50 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.